
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Αθανάσιος Δ. Στεφανής, [Ευριπίδου] *Ρήσος*. Εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΕΛΓ, 2004, σελ. 243.

Η έκδοση του κειμένου μιας τραγωδίας είναι ένα εγχείρημα που γεννά προσδοκίες, και μάλιστα όταν παίρνει κριτική θέση απέναντι στην πρόσφατη έκδοση αυτού του κειμένου στη σειρά της Οξφόρδης από τον James Diggle.¹ Επί του παρόντος θα εξετάσω κυρίως τα κεφάλαια της Εισαγωγής του βιβλίου του κ. Στεφανή που αναφέρονται στην άμεση και έμμεση παράδοση του κειμένου και στα κριτήρια της έκδοσης, καθώς και τα σημεία του κειμένου, τα οποία ο συγγραφέας επεξεργάζεται κριτικά. Τέλος, θα αναφερθώ στα λάθη του βιβλίου και ακροθιγώς στη Μετάφραση και τα Σχόλια.

Σχετικά με την άμεση παράδοση του κειμένου ο Στεφανής περιγράφει με συντομία τα χειρόγραφα, παραπέμποντας κάθε φορά στον Alexander Turyn, *The Byzantine manuscript tradition of the tragedies of Euripides*, Urbana 1957, από τον οποίο παίρνει συνήθως όλα τα στοιχεία, ενίοτε ελλιπώς ή εσφαλμένα. Όμως, μένει τόσο προσκολλημένος στην περιγραφή που δίνει ο Α. Turyn, ώστε τον επαναλαμβάνει τυφλά, έστω κι αν αυτός αναιρείται κάποτε από τα νεότερα πορίσματα της έρευνας. Έτσι, κατά την περιγραφή του Laurentianus 31.10 (= O) γράφει ότι χρονολογείται στο 1175, παίρνοντας αυτό το στοιχείο από τον Conspectus Siglorum του J. Diggle, αλλά επαναλαμβάνει από τον Α. Turyn ότι «ό O δέν αποτελεί αντίγραφο του V (πρβ. στ. 679)», ωσάν να ήταν ποτέ δυνατόν ο κώδικας O, που γράφτηκε περί το 1170/1175-1200 να είναι αντίγραφο του V, που γράφτηκε περί το 1250-1280, δηλαδή ένα αιώνα αργότερα, κι αυτό γιατί ο Α. Turyn με τα δεδομένα της εποχής του έγραφε (σ. 335) «it was not copied from V: cf. *Rhes*. 679 κινουῖσι LPQO: κτανουῖσι V». Για τον κώδικα O ο Στεφανής γράφει: «Δυτικό χαρτί (με ύδατόσημα)», μεταφράζοντας εσφαλμένα τη φράση του Α. Turyn (σ. 333) «Western paper (without watermarks)», γράφει δηλαδή «με ύδατόσημα» αντί του ορθού «χωρίς ύδατόσημα».

Για τον κωδικογράφο του O ο Στεφανής γράφει ότι «ταυτίζεται με

1. Βλ. J. Diggle, *Euripidis Fabulae*, [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis], t. III Οξφόρδη 1994.

κάποιον Ίωαννίκιο», παίρνοντας αυτό το στοιχείο από τον A. Turyn, ο οποίος όμως προσθέτει για τον Ιωαννίκιο ότι είναι ο γραφέας και άλλων κωδίκων ιατρικού κυρίως περιεχομένου και του αρχετύπου, όπως απέδειξε ο R. Wagner,² κώδικα της Βιβλιοθήκης του Απολλοδώρου Paris. gr. 2722, φφ. 16r-32v. Ήταν λοιπόν γνωστό ήδη από το 1959 ότι ο Ιωαννίκιος δεν ήταν «κάποιος» αντιγραφέας αλλά ένας σπουδαίος κωδικογράφος, αφού αποδίδονταν σ' αυτόν σημαντικά χειρόγραφα. Είκοσι τέσσερα χρόνια μετά από το βιβλίο του A. Turyn δημοσιεύτηκε το πολύχροτο άρθρο του Nigel G. Wilson, «A Mysterious Byzantine Scriptorium: Ioannikios and his colleagues», *Scrittura e Civiltà* 7 (1983) 161-176 (με 13 πίνακες).³ Το άρθρο, που προκάλεσε μια μικρή επανάσταση στη χρονολόγηση σημαντικών χειρογράφων, αρχίζει με τη φράση «The scriptorium which is the subject of this paper is one of the most fascinating and enigmatic phenomena of the history of Greek texts». Και παρακάτω: «We are now in a position to attribute to it seventeen manuscripts. No other scriptorium active during the middle Byzantine period produced a larger number of surviving books». Ανάμεσα σ' αυτά τα χειρόγραφα είναι, εκτός του Paris. gr. 2722, και πέντε αριστοτελικά χειρόγραφα, όπως ο Laurentianus C.S. 192, που αποτελεί σπουδαίο μάρτυρα της παράδοσης των *Ηθικών Μεγάλων* του Αριστοτέλη⁴, ένα χειρόγραφο της *Ιλιάδας* και ο Laurentianus 31.10, ο οποίος, εκτός από οκτώ έργα του Ευριπίδη, περιέχει και τα έργα του Σοφοκλή. Ο N. G. Wilson στην έκδοση του Σοφοκλή που φιλοτέχνησε με τον Hugh Lloyd-Jones ανέδειξε τη σημασία αυτού του κώδικα για την αποκατάσταση του κειμένου του Σοφοκλή. Ο N. G. Wilson χρονολογεί τη δραστηριότητα του Ιωαννικίου «the last third or quarter of the twelfth century»,⁵ δηλαδή δύο περίπου αιώνες νωρίτερα από ό,τι τον χρονολογούσαν οι μελετητές πριν από αυτόν, και από τον N. G. Wilson πήρε προφανώς τη χρονολόγηση 1175 ο J. Diggle, ο οποίος όφειλε φυσικά να γράφει ca. 1175 ή μάλλον 1170/1175-1200. Για να επανέλθω στον Στεφανή, με προβληματίζει το γεγονός ότι ένας ερευνητής που ασχολείται από πολλά έτη με την τραγωδία γενικότερα και ειδικότερα με τον *Ρήσο* αγνοεί αυτό το άρθρο του N. G. Wilson, το τόσο σημαντικό για την παρά-

2. Βλ. *Apollodori Bibliotheca*, ed. R. Wagner, Bibl. Teubneriana, Λυψία²1926, σσ. xiii-xix· πρβ. A. Diller, «The Text History of the Bibliotheca of Pseudo-Apollodorus», *TAPhA* 66 (1935) 296-313· M. Papathomopoulos, «Pour une nouvelle édition de la Bibliothèque d'Apollodore», *Ελληνικά* 26 (1973) 18-41.

3. Βλ. και N. G. Wilson, «Ioannikios and Burgundio: A Survey of the Problem» στο G. Cavallo, G. de Gregorio, Marilena Maniaci (εκδ.), *Scritture, Libri e Testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, Spoleto 1991, σσ. 447-455.

4. Βλ. Chr. Brockmann, «Zur Überlieferung der aristotelischen Magna Moralia» στο Fr. Berger, Chr. Brockmann, G. de Gregorio, M. I. Ghisu, S. Kotzabassi, B. Noack (εκδ.), *Symbolae Berolinenses*, Άμστερνταμ 1993, σσ. 43-80.

5. Βλ. και Gamillscheg-Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten, 2. Frankreich*, Βιέννη 1984, 283, σσ. 105-106.

δοση του κειμένου των δύο τραγικών.

Για τον Vaticanus gr. 909 (= V) ο Στεφανής γράφει (σ. 34): «Βομβύκινο χαρτί τοῦ 13ου αἰώνα (περίπου τὸ 1280 μ.Χ.). Τὸ τελευταῖο φύλλο (folio 315) (Ρῆσος 899-940) παρέμεινε γιὰ μεγάλο διάστημα σὲ ἓνα σωρὸ ἀπὸ χαμένα φύλλα [sic], στὸ χφ. Vaticanus gr. 2315. Πιθανὸν περὶ τὸ 1908 προστέθηκε στὸν Vaticanus gr. 909 (πρβ. Rabe, ὁ ὁποῖος μάλιστα δημοσίευσε σχόλια ἀπὸ αὐτὸ τὸ φύλλο». Πρόκειται γιὰ εσφαλμένη μετάφραση τοῦ A. Turyn (σ. 90): «Paper (bombycine), 13th cent. (around 1280 A.D.). The last folio 315 (Rhes. 899-940) has been kept for a long time in a bundle of loose leaves in the Vatic. gr. 2315. Around 1908 it was properly added to the Vatic. 909 (cf. Rabe, *loc. cit.*, who also published scholia from that folio). Εἰδὼ ὁ Στεφανής παρανοεῖ τὴν ἔκφραση in a bundle of loose leaves καὶ δημιουργεῖ τὴν ἀκατανόητη ἔκφραση «σ' ἓνα σωρὸ ἀπὸ χαμένα φύλλα», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «σε μια δέσμη λυτῶν φύλλων». Επιπλέον επαναλαμβάνει ἐδῶ τυφλά τὴν χρονολόγησι «1280 μ.Χ.» τοῦ Turyn, ἐνῶ στὸν *Conspectus Siglorum* (σ. 42), ποὺ τὸν ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν J. Diggle, γράφει «c. 1250-80».⁶

Στὴ σελίδα 35 ὁ Στεφανής γράφει ἐπίσης γιὰ τὸν V: «Εἶναι ὁ μοναδικὸς vetustior κώδικας», τὴν ὥρα ποὺ στὴν προηγούμενη σελίδα ἔχει μιλήσει γιὰ τὸν O τοῦ 1175.

Σχετικὰ με τὸ siglum P γράφει: «P = Palatinus gr. 287. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κώδικες: τὸν Vaticanus Palat. gr. 287 καὶ τὸν Laurentianus Conventi Soppressi 172» ἀντὶ γιὰ «Μὲ τὸ siglum P δηλώνονται δύο κώδικες, ὁ Vaticanus Palat. gr. 287 καὶ ὁ Laurentianus Conventi Soppressi 172, ποὺ παλαιότερα ἀποτελοῦσαν τὰ δύο τμήματα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κώδικα».

Σχετικὰ με τὸν «Hn = Hauniensis 417 (ἀπόγραφο τοῦ Va) ὁ Στεφανής γράφει (σ. 37): «Γιὰ τὰ τμήματα τοῦ Ρῆσου ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν V, ὁ A. Turyn θεωρεῖ ὅτι ἀρκεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Va, ὁ ὁποῖος τὰ διασώζει, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἡ προσφυγὴ στὸν Hauniensis 417». Ὁ Turyn γράφει ἀπλῶς ὅτι πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Va, ἐνῶ οἱ γραφές τοῦ Hauniensis πρέπει νὰ ἀγνοηθοῦν.

Σχετικὰ με τὸν κώδικα Q ὁ Στεφανής γράφει (σ. 39): «Προφανῶς ὁ Q δὲν προέρχεται οὔτε ἀπὸ τοὺς V» ἀντὶ «οὔτε ἀπὸ τὸν V»· «ὁ Q ἀκολουθεῖ τὸ ἀρχέτυπο τῶν L καὶ P» ἀντὶ «τὸν κοινὸ πρόγονο τῶν L καὶ P».

Σχετικὰ με τὴν περιγραφή τῶν ἄλλων χειρογράφων θὰ αναφέρω μόνο τοὺς παλαιογραφικὰ ἀδόκιμους ὅρους (σ. 35) «πλήρες ἀντίγραφο» ἀντὶ γιὰ «πιστὸ ἀντίγραφο», «σύνθετος (composite) κώδικας» ἀντὶ γιὰ «σύμμικτος κώδικας», «στὴν ἐπόμενη σελίδα» ἀντὶ «στὸ ἐπόμενο φύλλο», «Fo-

6. O I. Zanetto (*Euripides, Rhesus*, Bibl. Teubneriana, Λιψία 1993), σ. vii, σημ. 3, ἐκτός ἀπὸ τὸν Turyn, ὁ.π., σσ. 90 κ.ε., παραπέμπει γιὰ τὴν χρονολόγησι τοῦ V καὶ στὸν A. Tuilier (*Recherches critiques sur la tradition du texte d'Euripide*, Παρίσι 1968), σσ. 161 κ.ε. καὶ τὸν N. G. Wilson, *Gnomon* 38 (1966) 342 καὶ *Class. Rev.* 80 (1966) 288.

lio 134r ... Folio 315» κ.ο.κ. αντί «φύλλο 134r ... φύλλο 315». Ο τύπος folio δεν είναι ούτε ελληνική λέξη (φύλλο) ούτε λατινική (folium), αλλά αγγλο-ιταλική και δεν έχει θέση σ' ένα ελληνικό κείμενο.

Σχετικά με την πλούσια έμμεση παράδοση του Ρήσου ο Στεφανής περιορίζεται να γράψει όλα κι όλα τα εξής ανελλήνιστα: «Στὴν ἔμμεση παράδοση τοῦ Ρήσου συγκαταλέγονται παραθέματα ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο καὶ στὸν Ἰωάννη Στοβαῖο, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν τραγωδία τοῦ 12ου αἰώνα μ.Χ. Χριστὸς Πάσχων, στὴν ὁποία ἀπαντῶνται [sic] 230 περίπου στίχοι». Ο Στεφανής έπρεπε πριν απ' όλα να παραπέμψει στην κριτική έκδοση του Χριστοῦ Πάσχοντος από τον Α. Tuilier,⁷ ο οποίος με πειστικά επιχειρήματα υπερασπίζεται την πατρότητα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού (4ος αι.), και να πάρει θέση, και όχι να γράψει απλώς «τραγωδία τοῦ 12ου αἰώνα μ.Χ.» χωρίς καμιά σχετική παραπομπή που να στηρίζει αυτή την άποψη. Επίσης, στον Χριστὸ Πάσχοντα απαντούν 266 στίχοι του Ρήσου (και όχι 230 περίπου).

Η θεωρία του Α. Tuilier είναι ότι σοβαρές ενδείξεις από την έμμεση παράδοση του Ευριπίδη, τους παπύρους, τον Ρωμανό τον Μελωδό και άλλους βυζαντινούς συγγραφείς, καθώς και από τους βιογράφους του Γρηγορίου Ναζιανζηνού μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ο συγγραφέας του Χριστοῦ Πάσχοντος είχε υπ' όψιν ένα κείμενο του τραγικού που είχε γραφεί πριν από τον 4ο/5ο αιώνα, εποχή των αρχετύπων. Πρέπει λοιπόν το χριστιανικό δράμα να γράφτηκε κοντά στον 4ο/5ο αιώνα, που είναι και η εποχή των κεντρώνων⁸, και όχι τον 12ο αιώνα. Ας επαναλάβω τα κυριότερα επιχειρήματα του Α. Tuilier:

(α) Ο Χριστὸς Πάσχων, στ. 1602, παρέχει μαζί με τον Στράβωνα (1ος αι.)⁹ τη γραφή λιποῦσαι που απαιτεί το νόημα στον στ. 55 των Βακχῶν αντί της γραφής λιποῦσα της παράδοσης των βυζαντινών χειρογράφων.

(β) Στον στ. 537 ο Χριστὸς Πάσχων παρέχει τη γραφή ἤμην ἄνανδρος που μαζί με τη γραφή ἤμην τύραννος στη Ρητορική του Αψίνη (3ος αι.)¹⁰ επιτρέπει τη διόρθωση της εσφαλμένης γραφής ἤμην τύρανοι της βυζαντινής χειρόγραφης παράδοσης στον στ. 474 των Τρωάδων σε ἧ μὲν τύραννος, και αυτό το παράδειγμα, όπως και το προηγούμενο, μαρτυρεί ότι ο Χριστὸς Πάσχων ανήκει στην αρχαία έμμεση παράδοση του κειμένου του Ευριπίδη.

(γ) Το ίδιο δείχνουν και οι πάπυροι: έτσι, η γραφή κατηλοκισμένα του Χριστοῦ Πάσχοντος, στ. 1471, και του Ρ. Antin. I 24 (5ος αι.) μαρτυρεί ότι ο κέντρων του Ευριπίδη γράφτηκε πριν από τους ακρωτηριασμούς

7. Βλ. Α. Tuilier, Grégoire de Nazianze, *La Passion du Christ, Tragédie*, Παρίσι 1969, σσ. 27-74. Ο Στεφανής αναφέρει απλώς αυτήν την έκδοση μόνο στη σ. 216 (Βιβλιογραφία).

8. Βλ. Α. Tuilier, «La datation et l'attribution du Χριστὸς Πάσχων et l'art du centon», *Actes du Vle Congrès International d'Etudes Byzantines*, Παρίσι 1950, σσ. 403-409.

9. Στράβωνος Γεωγραφικά Χ, σ. 469.

10. Αψίνου, *Ars Rhetorica* στο *Rhet. Gr.* I, σ. 394, 11 Spengel.

της μεσαιωνικής παράδοσης.

(δ) Στον στ. 1087 των *Βακχῶν* η γραφή *κάρας* (*κάραν* C) του *Χριστοῦ Πάσχοντος*, στ. 673, επιβεβαιώνει τη γραφή *κάρα* του P. Oxy. XIX 2223 (2ος αι.) αντί της अपαράδεκτης γραφῆς *κόρας* του P, μοναδικού χειρογράφου των *Βακχῶν* σ' αυτό το σημείο του κειμένου.

(ε) Αυτή η συμφωνία εμφανίζεται και στον *Πῆσο*, στ. 52, όπου ο *Χριστός Πάσχων* (στίχοι 1870, 2389 και 2390) μαζί με τον πάπυρο Achmim 4 (5ος αι.) δίνει τη γραφή *εἰς καιρὸν ἦκεις* (πρβ. και στ. 1249 *εἰς καιρὸν ἦκατ*) αντί της γραφῆς ἤλθες των βυζαντινῶν χειρογράφων.

(ς) Αντίθετα, στον στ. 356 του *Ἰππολύτου* ο κέντρων, στ. 371, δίνει τη γραφή *ἀπαλλαγῆσομαι* αντί της κοινῆς γραφῆς *ἀπαλλαχθήσομαι* του P. Berol. 5005 (6ος αι.) και της βυζαντινῆς χειρόγραφης παράδοσης της Ευριπίδειας τραγωδίας. Έτσι, και αυτό το παράδειγμα δείχνει ἔμμεσα ὅτι ο *Χριστός Πάσχων* ανήκει στην εποχή πριν από τον 6ο αιώνα, δηλαδή την εποχή του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, και αποτελεί το ορόσημο ανάμεσα στην αρχαία, προαρχειτυπική, παράδοση του κειμένου του Ευριπίδη (μέχρι τον 4ο αι.) και την μετα-αρχειτυπική (5ος αι. και εξής).

(ζ) Αλλά και το κοντάκιο 19 (*Virgo iuxta crucem*)¹¹ του Ρωμανού του Μελωδού (6ος/7ος αι.) αναπαράγει σχεδόν κατά λέξη τους στίχους 454-460 του *Χριστοῦ Πάσχοντος*. Ο A. Tuilier αναπτύσσει με λεπτομέρειες την ἄποψή του και αποδεικνύει με πειστικά επιχειρήματα το προτερόχρονο του *Χριστοῦ Πάσχοντος* ως προς τον Ρωμανό τον Μελωδό και συνεπώς τη Γρηγοριανή πατρότητα του χριστιανικού δράματος.

Σχετικά με το πρόβλημα της πατρότητας και της χρονολόγησης του *Χριστοῦ Πάσχοντος*, που είναι σπουδαιότατο για την αποτίμηση αυτού του κειμένου ως μάρτυρα της ἔμμεσης παράδοσης του *Πῆσου*, ο Στεφανῆς θα ἔπρεπε να παραπέμψει στον F. Trisoglio, «*Il Christus patiens. Rassegna dell'attribuzione*», RSC 22 (1974) 351-423· του ἰδίου, *Su Gregorio di Nazianze, Il Christus patiens. Il problema dell'autenticità gregoriana del dramma*, Τορίνο 1996. Για τη χρονολόγηση του *Χριστοῦ Πάσχοντος*, βλ. και A. Garzya, «*Per la cronologia del Christus Patiens*», *Sileno* 10 (1984) 237-240, ο οποίος δείχνει ὅτι το αρχέτυπο των σωζομένων χειρογράφων αυτού του χριστιανικού δράματος ἦταν σε μεγαλογράμματη γραφή και σε scriptio continua. Για τον τρόπο που ο συγγραφέας του *Χριστοῦ Πάσχοντος* χρησιμοποιεῖ το κείμενο του *Πῆσου* βλ. Fr. Jouan, «*L'utilisation du Rhésos euripidéen par l'auteur du Christos Paschôn*», *Synodia*, Νάπολη 1997, 495-509.

Σχετικά με τον gV (=Athous Vatopedii 36) ο Στεφανῆς γράφει: «Τὰ φύλλα 129ν-130r προέρχονται ἀπὸ τὸν Πῆσο». Η φράση είναι ακατανόητη. Το ὀρθό είναι: Τὰ φύλλα 129ν-130r περιέχουν 48 στίχους τοῦ *Πῆ-*

11. Βλ. P. Maas and K. Trypanis, *Sancti Romani Melodi Cantica*, Οξφόρδη 1963, σσ. 142 x.ε.

σου. Ήταν σημαντικό να αναφερθεί πόσους και ποιους στίχους του Ρήσου σώζει αυτό το Γνωμολόγιο των μέσων του 12ου αιώνα, που είναι παλαιότερο και από τον κώδικα O, το παλαιότερο βυζαντινό χειρόγραφο του Ρήσου. Και δυστυχώς λείπει η παραπομπή στο σημαντικό άρθρο του A. Garzya, «Per la tradizione manoscritta dei florilegi euripidei», *BPEC* 16 (1968) 77-81, καθώς και στα άρθρα της Anna Meschini, «Sugli Gnomologi Bizantini di Euripide», *Helikon* 13-14 (1973-74) 349-362, και του A. Longman, «Gnomologium Vatopedianum: The Euripidean Section», *CQ* 9 (1959) 129-141.

Σχετικά με τον gB (= Vaticanus Barberini gr. 4) ο Στεφανής έπρεπε να γράφει ότι περιλαμβάνει 59 στίχους του Ρήσου στα φύλλα 13r-14r.

Για τον κώδικα gE (= Escorialensis gr. X.I.13) ο Στεφανής έπρεπε να γράφει ότι περιέχει 76 στίχους του Ρήσου.

Σχετικά με τα παραθέματα στον Στοβαίο και τον Ησύχιο θα περίμενε κανείς τουλάχιστον ένα γενικό χαρακτηρισμό. Γενικότερα, είναι σοβαρή παράλειψη η μη παράθεση σε έναν apparatus, ανάμεσα στο κείμενο και το κριτικό υπόμνημα, των αναφορών της έμμεσης παράδοσης, πράγμα που θα ανεδείκνυε και τον πλούτο της και τη χρησιμότητά της για την αποκατάσταση του κειμένου του Ρήσου. Ο Στεφανής το κάνει στα Σχόλια, όπου όμως δεν είναι η θέση τους, και όπου δεν τα σχολιάζει.

Της έκδοσης του κειμένου προτάσσεται ένας εντυπωσιακός σε άπταιστα λατινικά *Conspectus Siglorum* (σσ. 42-43), που αποτελεί όμως φωτογραφική ανατύπωση του *Conspectus Siglorum* της έκδοσης του J. Diggle (τ. I, σ. xvi και τ. III, σ. 428) και περιέχει και στοιχεία που ο Στεφανής δεν χρησιμοποιεί στο κριτικό υπόμνημα του Ρήσου, λ.χ. το siglum Hn, ενώ αναρωτιέμαι γιατί το Π2 στο κριτικό υπόμνημα του στ. 51 είναι μέσα σε παρενθέσεις. Αν υπάρχει λόγος, τότε θα έπρεπε να αναφερθεί στον *Conspectus Siglorum*, ή να σχολιασθεί στα Σχόλια.

Σχετικά με το κείμενο, ο Στεφανής γράφει (σ. 41): «Τò άρχαιο κείμενο έχει ως βάση την έκδοση του James Diggle». Θεωρώ απογοητευτικό ένα βιβλίο, που δεν ανήκει σε εκλαϊκευτική σειρά (Πάπυρος, Πατάκης, Κάκτος κ.ά.) αλλά παρουσιάζεται με επιστημονικές αξιώσεις, να έχει «ως βάση» το κείμενο μιας άλλης έκδοσης, ιδίως που η έκδοση Στεφανή δεν έχει απλώς «ως βάση» την έκδοση του J. Diggle αλλά αναπαράγει με απόλυτη πιστότητα το κείμενο αυτής της έκδοσης. Η μόνη διαφορά είναι τα 13 σημεία όπου διαφοροποιείται από την έκδοση του J. Diggle, ενώ και το κριτικό της υπόμνημα αποτελεί και αυτό πιστή επανάληψη του κριτικού υπομνήματος του J. Diggle. Η μόνη διαφορά είναι ότι περιορίζεται επιλεκτικά στο 1/10 περίπου των λημμάτων του J. Diggle.

Θα εξετάσω τώρα μία προς μία αυτές τις 13 παρεμβάσεις:

1. Vv. 16-18 def. Stefanis: del. Diggle

Ο οβελισμός των τριών αυτών στίχων από τον J. Diggle είχε ήδη

απορριφθεί από τον D. Kovacs, *Euripidea Tertia*, Leiden 2003, 147 για τρεις λόγους: «D.'s deletion of 16-18 has little to recommend it. (1) 16 is both blameless and lively in the manner of the play's author; (2) 17 is too long but contains a plausible phrase at the beginning (μῶν τις λόχος ἐκ νοκτῶν) and an indispensable phrase at the end (τί σὺ γὰρ leads right into 18, which looks genuine here); and (3) the deletion forces us to suppose that a verse has fallen out after 15 (hiatus within an anapestic system occurs only at speaker's change ...)». Συνεπώς, ο Στεφανής έπρεπε στο κριτικό του υπόμνημα να αναφέρει όχι τον εαυτό του αλλά τον D. Kovacs αντί να περιορισθεί να τον αναφέρει στα Σχόλιά του (σ. 119), όπου θα έπρεπε να αναφέρει και να συζητήσει με συντομία τους τρεις λόγους του D. Kovacs και όχι μόνο τον λόγο για τον οποίο ο ίδιος προτιμά να διατηρήσει αυτούς τους στίχους. Όσο για τον λόγο που προβάλλει για την διατήρηση των στίχων 16-18, ο Στεφανής γράφει (σσ. 118-119): «Η γνώμη μου [η πλασιογράφηση δική μου] είναι ότι δὲν ὑπάρχει λόγος ὀβελισμού τῶν στίχων, διότι ἡ ἐπανάληψη εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο γενικά στους τραγικούς ποιητές καὶ ιδιαίτερα στὸν ποιητὴ τοῦ *Ρήσου*». Δεν πρόκειται ὁμως για πρωτότυπη γνώμη του Στεφανή, αλλά για ένα γνώρισμα του ὄφους του συγγραφέα του *Ρήσου* που ἔχει ἤδη επισημανθεῖ πολλές φορές. Βλ. R. Renehan, «The Euripidean Studies of James Diggle», *CPh* 93 (1998) 267: «Whoever wrote the *Rhesus*, Euripides or another, the author manifests a remarkable tendency to repeat words and phrases that goes well beyond what one encounters elsewhere in tragedy. A. C. Pearson («The *Rhesus*», *CR* 35 (1921) 52-61) seems to have first called attention to this mannerism (p. 58) and W. H. Porter, in his second edition of the play (Cambridge, 1929) pp. xlvii-xlviii, expands on this, observing, 'Another feature which differentiates the *Rhesus* from all the tragedies which have come down to us is the tendency of the author to repeat himself». Είναι αξιοσημείωτο ὅτι στην Εισαγωγή του (σ. 29) ο Στεφανής, που αγνοεῖ το ἄρθρο του Pearson, αποδίδει αὐτὴν τὴν διαπίστωση στον W. Ritchie (σ. 258), και στη σμ. 62 στον W. H. Porter («στὴν Εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσής του») και στον «Renehan 267». Συνεπώς, δὲν έπρεπε να γράψει «Η γνώμη μου εἶναι ...», αλλά «η γνώμη των Pearson, Porter, Ritchie και Renehan εἶναι ...», ενώ το «def. Stefanis» και στους στ. 16-18 και στον στ. 652 παρέλκει.

Και στη σ. 184 ο Στεφανής επανέρχεται στο θέμα των επαναλήψεων γράφοντας σχετικά με τον στίχο 652, όπου αποκρούει τὴν νόθευσή του ἀπὸ τον Lachmann και τον J. Diggle: «Αὐτὸ ὅμως ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο, ἡ ἐπανάληψη στίχων με τὴν ἀλλαγὴ κάποιας λέξης, συνήθως στὴν ἀρχή, εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ ποιητῆ τοῦ *Ρήσου*», και παραπέμπει στους στίχους 150~155, 542-5~562-5.

2. Στον στ. 17 ο Στεφανής ὀβελίζει τὸ σὺ, διότι, ὅπως γράφει, «ἐνῶ συνήθως τὸ γὰρ βρίσκεται στὴ δεῦτερη θέση μέσα στὴν πρότασι, ἐδῶ

ἔρχεται τρίτο· βλ. Denniston 96. Καὶ ὁ F. A. Paley (σ. 12) σημειώνει ὅτι τὸ *σύ* στὴ θέση αὐτὴ εἶναι bad greek, καθὼς ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἔμφαση ποῦ νὰ δικαιολογεῖ τὴ χρῆση τῆς ὀνομαστικῆς τῆς προσωπικῆς ἀντωνομίας». Ὅμως ὁ Denniston 96 ἀναφέρει εικοσάδα περιπτώσεων (ἀνάμεσα στις οποίες καὶ τὸ ἐν λόγῳ χωρίο τοῦ *Ρήσου*) «in tragedy» (= Αἰσχύλο, Σοφοκλή, Εὐριπίδῃ), ὅπου τὸ γὰρ βρίσκεται στὴν τρίτη ἢ καὶ τὴν τέταρτη θέση. Καὶ ὁ F. A. Paley ὄχι ἀπλῶς χαρακτηρίζει bad greek αὐτὸ τὸ χωρίο ἀλλὰ καὶ παραλείπει τὸ *σύ* στὸ κείμενό του, θεωρώντας τὸ δηλαδὴ οβελιστέο, ἐνῶ ὁ Στεφανῆς με τὸ del. Stefanis ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι εἶναι αὐτὸς ποῦ, στηριζόμενος στὴν παρατήρηση τοῦ F. A. Paley, ἀθετεῖ τὸ *σύ*. Επιπλέον, ὁ W. H. Porter στὴ σχολιασμένη ἐκδόσή του (Κέμπριτζ 1916), σ. 45¹², ὅπου μνημονεύει τὴν παρατήρηση τοῦ F. A. Paley, τὴν ἀπορρίπτει γράφοντας: «But the emphasis may be laid on the whole clause and not on the pronoun alone. The use of *σύ* here implies impatience and irritation, just as in the phrase τί λέγεις *σύ*; Ar. *Nub.* 207 what's that you say, sir? it adds a touch of insolence».

Ἀς προσθέσω ὅτι ὅλοι οἱ ἐκδότες πλην τοῦ F. A. Paley διατηροῦν τὸ *σύ*.

Συνοψίζω: ὁ Στεφανῆς διάβασε ἐσφαλμένα τὸν Denniston καὶ οικειοποιήθηκε τὴν ἀθέτηση τοῦ *σύ* ἀπὸ τὸν F. A. Paley, ἐνῶ ἀγνόησε τὴν πειστικὴν υπεράσπιση τοῦ *σύ* ἀπὸ τὸν W. H. Porter.

3. 59 εἰ γὰρ φαεννοὶ μὴ ξυνέσχον ἡλίου
λαμπτήρες, οὐτᾶν ἔσχον εὐτυχοῦν δόρου

59 ξυνέσχον fere Π²ΔQgB et Chr. Pat. 2338, denuo def. Stefanis: inter cruces posuit Diggle συνέσχον L ἔλειπον Wecklein»

Σχολιάζοντας τοὺς στ. 59-60 ὁ Στεφανῆς γράφει (σ. 125): «Ὁ Diggle θεωρεῖ ἀθεράπευτα ἐφθαρμένο τὸ χωρίο, ἐπειδὴ προφανῶς τὸ ρῆμα ξυνέσχον, τὸ ὁποῖο παραδίδεται ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς κώδικες, δὲν παρέχει ἱκανοποιητικὸ νόημα (πρβ. *LSJ*, στὸ λῆμμα *συνέχω* I 6 “constrain, hinder, hold back”) [...]. Ἡ δυσκολία ἔγκειται στὸ ὅτι δὲν ἔχουμε ἀντικείμενο τοῦ ρήματος ξυνέσχον: θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἐξυπακούεται μία αἰτιατικὴ, π.χ. φάος (προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ τοῦ λαμπτήρες), ὅποτε ἡ ἀπόδοση τοῦ “μὴ ξυνέσχον” θὰ ἦταν: “γιατὶ ἂν οἱ λαμπερὲς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου δὲν συγκρατοῦσαν τὸ φῶς”, δηλαδὴ: “ἂν οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου συνέχιζαν νὰ φέγγουν».

Ἀν κατανοῶ καλὰ τὸν Στεφανῆ, τὸ χωρίο σημαίνει «αν οἱ ἀκτίνες (= τὸ φῶς) τοῦ ἡλίου δὲν συγκρατοῦσαν τὸ φῶς», δηλαδὴ τὸν εαυτὸ τους! Εἰ

12. Δὲν βρήκα τὴν ἐκδόση τοῦ 1929. Ἀς ἀναφέρω ἐδῶ ὅτι τὴν ἐκδόση τοῦ A. S. Way στὴ σειρά Loeb ὁ Στεφανῆς (σ. 213) τὴν ἀναφέρει στὴ Βιβλιογραφία με τὸν περιεργὸ τρόπο «²1916, ¹1912», ἐνῶ εἶναι τοῦ 1912 καὶ ἐκτοτε (1916, 1925, 1930, 1942, 1947, 1959) πρόκειται γιὰ ἀνατυπώσεις (reprinted). Παραλείπει ὅμως νὰ ἀναφέρει τὴ νεότερη ἐκδόση τοῦ *Ρήσου* στὴν ἴδια σειρά ἀπὸ τὸν D. Kovacs (2002), ὁ ὁποῖος ὡς γνωστὸν ἔχει ἐκδώσει ὅλες τις σωζόμενες τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδῃ σε ἕξι τόμους.

πλέον η υπόθεση ότι εννοείται η λέξη φάος (από το φαενοι λαμπτήρες) μου φαίνεται εντελώς αστήριχτη. Η λύση είναι απλή: συνέχω εδώ σημαίνει «διατηρώ»: «LSJ I 2 maintenir». Διορθώνω το ξυνέσχον σε ξυνέσχοντ' (μέσος τύπος με παθητική σημασία, πρβ. LSJ s.v. συνέχω, Med. συνέξομαι in pass. sense, D. Ep. 3. 40; so συσχόμενος, Pl. Sph. 250 d) και υιοθετώ τη γραφή μοι του codex restitutus Δ στον Χριστό Πάσχοντα 2338 αντί της γραφής μη των άλλων κωδίκων αυτού του κειμένου και όλων των κωδίκων του Ρήσου και έτσι επιτυγχάνεται η αποκατάσταση και η ορθή κατανόηση του χωρίου: «αν οι ακτίνες του ήλιου (= το φως) διατηρούνταν για χατήρι μου (= συνέχιζαν να φέγγουν), δεν θα σταματούσα τη μάχη». Είναι χαρακτηριστικό ότι ο J. Diggle δεν δίνει τις γραφές μοι και μη του Χριστού Πάσχοντος στο κριτικό του υπόμνημα, και ο Στεφανής, που μένει προσκολλημένος στο κείμενο και το κριτικό υπόμνημα του J. Diggle, δεν αναφέρει ούτε αυτός τις γραφές μοι και μη. Παράλληλα έχουμε εδώ ένα χειροπιαστό δείγμα της σπουδαιότητας του Χριστού Πάσχοντος, του οποίου ένα σημαντικό χειρόγραφο είναι το μόνο που διατήρησε, κατά τη γνώμη μου, τη σωστή γραφή. Όσο για τη recurrence του ξυνέσχοντ' (59) και του έσχον (60), όχι μόνο δεν δημιουργεί πρόβλημα αλλά, αντίθετα με τα όσα γράφει ο F. A. Paley (σ. 15), ενέχει ίσως και μια χροιά λογοπαιγνίου.

Σχετικά με τον codex restitutus Δ ο André Tuilier, τελευταίος εκδότης του Χριστού Πάσχοντος και ο διαπρεπέστερος μελετητής αυτού του κειμένου, γράφει τα εξής: «Le texte de Δ vise à l'exactitude et au purisme ... dans bien des cas, il retrouve le texte original du *Christus Patiens*. Cette correction est particulièrement sensible dans les passages empruntés aux tragédies d'Euripide, et il n'est pas impossible que Δ ait été collationné sur le texte même du grand Tragique».¹³

Τέλος, ο D. Kovacs υιοθετεί στην έκδοσή του μίαν άλλη διόρθωση, του Heimsoeth, αρκετά ενδιαφέρονσα (εί γάρ φαενοι μη ξανεϊσαν ήλιου / λαμπτήρες ...), την οποία ο Στεφανής όφειλε να σχολιάσει.

4. 226 Ἄπολλον, ὦ δία κεφαλά, μόλε τοξή/ρης
δία V, quod def. Stefanis: δία ΟΛ Δία Mantziou, Diggle

Ο Στεφανής (σ. 140) απορρίπτει την εικασία της Μ. Μάντζιου, που υιοθέτησε ο J. Diggle, με το επιχείρημα ότι η λέξη «κεφαλά, όπως και το κάρα, χρησιμοποιείται συνήθως για ανθρώπους προσδίδοντας (στον άνθρωπο) την ιδιότητα του επιθέτου από το οποίο συνοδεύεται η λέξη αυτή». Ομολογώ ότι δεν καταλαβαίνω για ποιο λόγο η χρήση αυτή αθετεί την πρόταση της Μάντζιου. Στη συνέχεια, ο Στεφανής γράφει: «Παρόμοια όμως χρήση τῆς ἔκφρασης Δία κεφαλά, ὅπου τὸ κεφαλά ταυτίζεται με τὸ παῖ, δὲν ἀπαντᾷ». Νομίζω ότι ο Στεφανής παρανοεῖ όσα γράφει η

13. Βλ. A. Tuilier, Grégoire de Nazianze..., ό.π., σ. 86.

Μ. Μάντζιου (σ. 101) και που είναι απολύτως πειστικά: «Η περίφραση αυτή (Δία κεφαλά) φαίνεται ταυτόσημη του *διε ἼΑπολλον ἢ διε θεέ, ... Ἔτσι το Δία κεφαλά* θα είναι ταυτόσημο του *Διὸς παῖ*», δηλαδή, εννοεί η Μ. Μάντζιου, το *κεφαλά* είναι ταυτόσημο με το *ἼΑπολλον*, και το επίθετο *Δία* σημαίνει «παιδί του Δία»¹⁴. Συνεπώς, η Μ. Μάντζιου δεν γράφει *κεφαλά = παῖ* αλλά *κεφαλά = ἼΑπολλον και Δία = παῖ τοῦ Διός*. Στη συνέχεια, ο Στεφανής γράφει: «Η παρατήρηση τῆς Μάντζιου για τὴ σημασία τοῦ *κεφαλά* ἰσχύει κυρίως για τὴν ὁμηρικὴ χρήση τῆς λέξης (παραδείγματα αὐτῆς τῆς χρήσης ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ στὸν Ἡρόδοτο, Πλάτωνα, Ἀριστοφάνη καὶ Δημοσθένη): ἀντίθετα οἱ τραγικοὶ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ἑνὸς προσώπου τὴ λέξη *κάρρα* καὶ ὄχι τὴ λέξη *κεφαλή*: πρβ. Εὐριπ. *Ἰππόλ.* 651 καὶ τὸ σχετικὸ σχόλιο τοῦ Barrett 283· βλ. ἐπίσης Fraenkel 239».

Η καταληκτικὴ φράση «βλ. ἐπίσης Fraenkel 239» αὐτῆς τῆς παραγράφου ἀδικεῖ προφανῶς τὸν μεγάλο φιλόλογο, ὁ ὁποῖος στὴν καταλυτικὴ βιβλιοκρισία του στο *Gnomon* για τὸ βιβλίο του W. Ritchie¹⁵ παραθέτει μιὰ σειρά ἀπὸ λέξεις καὶ ἐκφράσεις του *Ρήσου* που δὲν εἶναι *voces tragicæ* (315 *ὑποσταθεῖς*, 322 *ἐξώστης*, 445 *ἡμέραν δ' ἐξ ἡμέρας*, 881 *λεωφόρος*, 633 *ὑπάρχειν*, 226 *ᾧ δία κεφαλά*, 118 *ἦν ἄρα μὴ θραύσαντες*) ὡς ἓνα στοιχεῖο τῆς μὴ Εὐριπίδειας πατρότητος του *Ρήσου*. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν καὶ τὸ μόνον στοιχεῖο που ἔπρεπε νὰ σχολιάσει ὁ Στεφανής, δηλαδή τὴν παρουσία ἐπικῶν ἢ ἰωνικῶν ἐκφράσεων καὶ λέξεων, ὅπως τὸ *κεφαλά*, καὶ αὐτὸ δὲν τὸ κάνει οὔτε για τὸ *κεφαλά* οὔτε για αὐτὲς τὶς ἄλλες λέξεις, που προδίδουν συγγραφέα καὶ μεταγενέστερο καὶ κατώτερο ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη.

5. 347 ἦκεις, ἐπλάθης Φρυγίαν πρὸς αὐλὰν

Φρυγίαν scripsi: φρυγίαν Δ φιλίου Λ Φιλίου Diggle

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ οἰκογένεια Δ δίνει *φρυγίαν* με μικρὸ τὸ ἀρχικὸ φ δὲν νομιμοποιεῖ τὸν Στεφανή νὰ μιλάει για διόρθωση («scripsi»), ἀφοῦ ὡς γνωστὸν οἱ κωδικογράφοι δὲν γράφουν με κεφαλαῖα τὰ ἀρχικὰ τῶν γεωγραφικῶν καὶ γενικότερα τῶν κυρίων ὀνομάτων. Εἰς ἄλλου *Φρυγίαν* ἐκδίδουν ἤδη ὁ F. A. Paley, ὁ N. Wecklein, ὁ W. H. Porter, ὁ A. S. Way καὶ ὁ A. Nauck (31921). Συνεπῶς, ἀνὸς Στεφανής ἔπρεπε νὰ μνημονεύσει κάποιον, θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονεύσει αὐτοὺς τοὺς πέντε προηγούμενους ἐκδότες καὶ ὄχι τὸν εαυτὸ του.

6. 452 ἐγὼ γὰρ ἔξω τοὺς μέγ' ἀρχοῦντας δορὶ
πέρσαι Ἀχαιοὺς, καίπερ ὕστερος μολῶν.

14. Ο D. Kovacs ἐκδίδει ᾧ Δία κεφαλά καὶ μεταφράζει «son of Zeus».

15. E. Fraenkel, «William Ritchie: The Authenticity of the *Rhesus* of Euripides», *Gnomon* 37 (1965) 228-241.

452 ἐγὼ γὰρ ἔξω Ω: ἔγωγ' ἀρήξω Kirckhoff ἔξω inter cruces posuit Diggle
452-3 ἔξω ... πέρσαι Stefanis ἦκω ... πέρσων Nauck, ἀρκῶ (Holzner) ...
πορθεῖν vel ἐξαρκέσω γὰρ ... πέρσας Diggle hos vv. del. Herwerden

Σ' αυτό το χωρίο που βασάνισε μεγάλους φιλόλογους¹⁶ η υπεράσπιση του ἔξω από τον Στεφανή μαζί με τη διόρθωση του πέρσας σε πέρσαι δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, διότι δημιουργείται χασμωδία (!) με τη λέξη Ἀχαιούς.

Στα Σχόλια (σ. 161) ο Στεφανής γράφει: «Σχετικά με τὸ ἔξω ὁ D. Kovacs, *Euripidea Tertia* 147, θεωρεῖ ὅτι με τὴ διόρθωση σὲ ἦξω¹⁷ ἐπιτυγχάνεται “ἄριστο νόημα”. [...] Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει νομίζω ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ρήσου στὴν πατρίδα του, ὅπως πιστεύει ὁ Kovacs, μεταφράζοντας “I shall come back”, διότι μόλις τὸ ἀνέφερε ὁ ἥρωας, πρὸς οἶκον εἴμι (στ. 450)» κ.λπ.

Φαίνεται καθαρά ὅτι ο Στεφανής παρανόησε τὴ μετάφραση τοῦ D. Kovacs, ὁ ὁποῖος γράφει γιὰ τὸν Ρήσο: “I shall come back” «θα ἐπιστρέψω», ὄχι βέβαια στὴν πατρίδα μου ἀλλὰ ἐδῶ που μιλάω ἐγὼ ὁ Ρήσος, δηλαδὴ στο στρατόπεδο τῶν Τρώων, πέρσας «αφού συντρίψω» τοὺς Ἀχαιούς. Γι' αὐτὴ τὴ σημασία τοῦ ἦξω (ἀλλὰ και με ἀνάλογη δομὴ τῆς φράσης) πρβ. στ. 154-157 ἐγὼ ... πάντ' Ἀχαιῶν ἐκμαθῶν βουλευματα ἦξω («ἐγὼ ... αφού μάθω ὅλα τὰ σχέδια τῶν Ἀχαιῶν, θα¹⁸ γυρίσω πίσω»). Πρβ. και στ. 222-223 οὐδ' ἀναιμάκτῳ χερὶ / ἦξω πρὸς οἶκους πρὶν φάος μολεῖν χθόνα («κι οὔτε με καθαρὰ χέρια θα γυρίσω στο σπίτι μου πρὶν ἔρθει τὸ φῶς στὴ χώρα»), ὅπου ὁμως προσθέτει ὁ ποιητὴς χαρακτηριστικὰ τὸ πρὸς οἶκους, ὅπως και Τρωάδες 460-461 ἦξω δ' ἐς νεκροὺς νικηφόρους / και δόμους πέρσας Ἀτρειδῶν, ὅπου και ἐδῶ χαρακτηριστικὰ προσθέτει τὸ ἐς νεκροὺς και δόμους, σε ἀντίθεση με τὰ ἄλλα χωρία ὅπου τὸ ἦξω σημαίνει ἀπλῶς «θα ἔλθω, θα γυρίσω».

Συνεπῶς, ἡ διόρθωση ἀπὸ τὸν D. Kovacs τοῦ ἔξω σε ἦξω πρέπει να γίνει ἀποδεκτή, γιὰ τὴ και παλαιογραφικὰ εἶναι ἀνεπαίσθητη και ἡ χρῆση τοῦ στηρίζεται δομικὰ σε παράλληλα χωρία, ἐνῶ συγχρόνως δίνει ἐξαίρετο νόημα.

Τέλος, ἡ ἀποψη τοῦ Στεφανή (σ. 161) ὅτι ἡ σύνταξη «ἦξω ... πέρσας (ὀριστικὴ μέλλοντα με μετοχὴ ἀορίστου)» εἶναι προβληματικὴ¹⁹, μένει ἀτεκμηρίωτη και ἀναρωτιέμαι πού βρήκε ὁ Στεφανής τὸ πρόβλημα σε μια κοινότατη χρῆση.

16. Ο W. H. Porter και ὁ I. Zanetto γράφουν: ἔξω ... πέρσας, χωρίς κανένα σχόλιο, ἐνῶ ὁ F. A. Paley γράφει: ἔξω, καθέξω, ἐννοώντας ὅτι τὸ ἔξω σημαίνει καθέξω, και ὁ N. Wecklein στο κριτικὸ υπόμνημα «fort. ἐγὼ παρέξω».

17. Ο J. Diggle (*PCPS* 20, 1970, 14) εἶχε παλαιότερα προτείνει τὴ διόρθωση τοῦ ἔξω σε ἦξω.

18. Και ὄχι «νὰ γυρίσω» τὸ ἦξω δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ θέλω (στ. 154).

19. Ο Στεφανής γράφει: «Τὸ πρόβλημα ὡστόσο τῆς σύνταξης ἦξω ... πέρσας (ὀριστικὴ μέλλοντα με μετοχὴ ἀορίστου) παραμένει».

7. 480 *κού μεμψόμεσθά γ', ἄλλ' ἄδην ἐλαύνομεν*
ἄλλ' ἄδην scripsi: ἄλλ' ἄδην V ἄλλ' ἄδην O ἄλλα δὴν Λ

Στα Σχόλιά του (σ. 163) ο Στεφανής γράφει: «Στὸ κείμενό του ο Diggle θέτει [sic] ἄδην χωρίς ὅμως ρητὴ ἀναφορὰ στὸ κριτικό του ὑπόμνημα (οἱ Paley, Murray καὶ Zanetto²⁰ ἐχδίδουν ἄδην)».

Ο Στεφανής δημιουργεῖ και ἐδῶ ex nihilo μια φανταστική διόρθωση («scripsi») για κάτι που εἶναι εντελῶς σωστό στην ἐκδοση του J. Diggle. Δεν κατανοῶ για ποιο λόγο ο J. Diggle ἐπρεπε να κάνει «ρητὴ ἀναφορὰ» στὸ κριτικό του ὑπόμνημα, το οποίο εἶναι ἐδῶ ἀριστα συνταγμένο.

8. 561 *διόλωλε; — τάχ' ἄν δ' εἶη φανερόν.*

τάχ' ἄν δ' εἶη φανερόν τάλας Hermann, denuo Stefanis; τάλας; φοβερόν μοι Herwerden (μοι iam del. Tr^{2/3}): τάχ' ἄν (vel —τάχ' ἄν) Headlam (del. εἶη φ. μοι): τάχ' ἄν δ' εἶη (φανερόν. | —καὶ μὴν τόδε γ' ἦν) φοβερόν μοι proposuit in app. crit. Diggle qui textum traditum τάχ' ἄν εἶη inter cruces posuit

Κατ' ἀρχὴν παρατηρῶ ὅτι το κριτικό ὑπόμνημα του Στεφανή εἶναι συνταγμένο κατὰ τρόπο σκοτεινό, ἔτσι που με δυσκολία μαντεύει κανεὶς ποιο εἶναι το παραδεδομένο κείμενο.

Κατὰ τον W. H. Porter, ο G. Murray, σημειώνοντας ἀλλαγὴ του ομιλητῆ μετὰ το διόλωλε καὶ ἀθετώντας το εἶη, ἀποκατέστησε το μέτρο και το νόημα σ' ἓνα προβληματικό χωρίο, γράφοντας: — *τάχ' ἄν. φοβερόν μοι.*

Ἡ διόρθωση του φοβερόν σε φανερόν ἀπὸ τον Hermann, την οποία ἀποδέχθηκε ο Στεφανής, μου φαίνεται αυθαίρετη: το ὅτι «ἀμέσως πρὶν ὁ Χορὸς ἐξέφρασε τοὺς φόβους του γιὰ τὴ μακρὰ ἀπουσία τοῦ Δόλωνα (στ. 559: *ταρβῶ· χρόνιος γὰρ ἄπεστιν*)» δεν ἀποκλείει αὐτὴν την ἐπανάληψη τῆς δῆλωσης του φόβου, ἀντίθετα δείχνει πόσο τρομοκρατημένος εἶναι. Εξ ἄλλου οἱ ἐπαναλήψεις εἶναι χαρακτηριστικές του ποιητῆ του *Ρήσου*, ὅπως γράφει ἀλλοῦ (σ. 184) ο Στεφανής, ἐνῶ ἐδῶ ἀντιφάσκει με ὅσα ἐχει πει για τις ἐπαναλήψεις στον *Ρήσο*, τις οποίες ἀποδέχεται σε ὅλες τις ἄλλες περιπτώσεις. Γι' αὐτὸ κλίνω να ἀποδεχτώ και ἐγώ, ἀκολουθώντας τον W. H. Porter, την εἰκασία του G. Murray.

9. 652 *Μούσης· πατρὸς δὲ Στρυμόνος κικλήσκειται*

versum denuo def. Stefanis: del. Lachmann, quem secutus est Diggle; cf. 279

Σχετικὰ με την πατρότητα αὐτῆς τῆς *defensio* βλ. παραπάνω στο σχόλιό μου για τους στίχους 16-18. Ὅμως, δεν καταλαβαίνω με ποιο ἀκριβῶς νόημα χρησιμοποιεῖ ο Στεφανής και ἐδῶ και ἀλλοῦ το ἐπίρρημα *denuo* (στην περίπτωση του στίχου 561 και χωρίς το *defendit*). Ἀναρωτιέμαι πῶς μπορεῖ να υπερασπίζεται *denuo* (= ἐκ νέου), δηλαδή ως πρὸς κάποιον ἄλλον που υπερασπίστηκε προηγουμένως τὴ γνησιότητα

20. Προσθέτω: και οἱ Wecklein, Porter και Ebener.

του στίχου, αφού όλοι οι εκδότες πριν από τον J. Diggle την αποδέχονται χωρίς όμως να την συζητούν θεωρώντας ότι δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα, ενώ το θέμα των επαναλήψεων στον Ρήσο το είχαν ήδη καλύψει πλήρως οι Pearson, Porter, Ritchie και Renehan με τα επιχειρήματα που επαναλαμβάνει ο Στεφανής, όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει στη σ. 29. Ο μόνος που αποδέχεται την αθέτηση του στίχου, αλλά μετά την έκδοση του Diggle, είναι ο Kovacs.

10. 763 ξύνθημα λέξας, ηὔδομεν πεδοστιβεῖς
κόπῳ δαμέντες, οὐδ' ἐφρουρεῖτο στρατὸς
πεδοστιβεῖς Ω, def. Stefanis: -εῖ Morstadt, quem secutus est Diggle

Ο Στεφανής υπερασπίζεται τη γραφή των κωδίκων, αν και ομολογούμενως η διόρθωση του R. A. Morstadt, την οποία ακολουθούν και οι Wecklein, Murray και Ebener, δίνει άριστο νόημα. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, δύσκολα μπορεί κανείς να συμφωνήσει με την άποψη του Στεφανή, ο οποίος για να υπερασπιστεί τη γραφή *πεδοστιβεῖς* γράφει (σ. 193 κ.ε.): «Η σημασία ἐδῶ τοῦ πεδοστιβῆς θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ ἐκείνην τοῦ στιβάς καὶ του μεταγενέστερου στοιβάζω». Πώς όμως είναι δυνατόν ειδικά για αυτό το χωρίο του Ρήσου να υποθέσουμε σχηματισμό από το *πέδον+στιβάς*; Καμία από τις περιπτώσεις όπου απαντά το επίθετο *πεδοστιβῆς* (*πέδον+στιβέω* [*< στιβος < στείβω*])²¹ δεν μας επιτρέπει την ετυμολογία του από το *πέδον+στιβάς* (= στρωμνή, [υπό]στρωμα).

11. 847-8 τίς οὖν τέτρωται, τίς τέθνηκε συμμάχων / τῶν σῶν
συμμάχων Ω: συγγενῶν coni. Murray, denuo def. Stefanis

Ο Στεφανής (σ. 197) γράφει: «τὸ συμμάχων δημιουργεῖ ἐδῶ σύγχυση [sic], καθὼς ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀπὸ καιρὸ πολεμοῦν στὸ πλευρὸ τῶν Τρώων ὑπονοεῖ καὶ τοὺς Θράκες, τοὺς νεοαφιχθέντες συμμάχους [...]. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς πρέπει νὰ προτιμηθεῖ ἡ διόρθωση σὲ συγγενῶν». Αντίθετα, θεωρώ ότι καλύτερα κανένας εκδότης (ούτε ο I. Zanetto²² ούτε ο J. Diggle ούτε ο D. Kovacs²³) δεν αποδέχθηκε την πρόταση του G. Murray²⁴,

21. Αισχ. Ικέτ. 1000 κνώδαλα ... πεδοστιβῆ, Πέρσ. 127 πεδοστιβῆς λεῶς· Ευριπ. Ελένη 1516 πεδοστιβεῖ ποδῖ, Μήδ. 1123 ὄχον πεδοστιβῆ, Ρῆσ. 253 πεδοστιβῆς σφαγεὺς, αποσπ. 82.17 (Austin = 11.17 Page) πεδοστιβῆ, 670.3 Nauck πεδοστιβῆς τροφὸς/θάλασσα· Γρηγ. Ναζ. Χρ. Πάσχων 1852 κείμαι ... πεδοστιβῆς, Ἐπη Ηθ., PG 37, 659.1 τοίχων, ὀρόφων καὶ ψηφίδος πεδοστιβοῦς· Νόνν. 2.596 πεδοστιβέων ... πεδίλων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η σπάνια αὐτὴ vox tragica ανήκει στον λεξιλογικὸ θησαυρὸ του Γρηγορίου (Ἐπη Ηθ.), κάτι που αποτελεί μια πρόσθετη ένδειξη για τη Γρηγοριανή πατρότητα του Χριστοῦ Πάσχωντος.

22. Ο I. Zanetto, ό.π., ούτε καν την αναφέρει στο κριτικό του υπόμνημα.

23. Ο D. Kovacs μεταφράζει το συμμάχων «of your companions in arms», δηλαδή «συμμαχητών» και όχι «allies» και αυτό ίσως λύνει το πρόβλημα.

24. Εξάλλου και ο ίδιος ο G. Murray είναι πολύ επιφυλακτικός, αφού στο κείμενο εκδίδει συμμάχων, ενώ μόνο στο κριτικό του υπόμνημα γράφει «malim ἐν λόγῳ τῶ σῶ vel συγγενῶν τῶν σῶν».

αφού εκτός από τους νεοαφιχθέντες Θράκες υπήρχαν και οι πολλοί σύμμαχοι που είχαν έρθει προηγουμένως από πολλές χώρες, και αυτούς εννοεί ο Ηνίοχος. Συνεπώς, και εδώ χωρίς σοβαρό λόγο προσπαθεί ο Στεφανής να βρει έδαφος για να νευτερίσει.

12. 912 ὅπου ὤλεσε μὲν σ' ἑκατι Τροίας

ὅπου ὤλεσε Wilamowitz, denuo def. Stefanis: ἄ διώλεσε Jackson, ἀπὸ δ' ὤλεσε Henning (ἀπὸ τ' Wecklein), ὑπ' Ἰλίῳ ὤλεσε (quod esse glossema videtur) Ω: inter cruces posuit Diggle

Ο Στεφανής παρέλειψε να εκθέσει στα Σχόλιά του για ποιο λόγο υπερασπίζεται την εικασία του Wilamowitz, όπως παρέλειψε να αναφέρει στο κριτικό του υπόμνημα ότι πριν από αυτόν και ο D. Kovacs (*Euripidea Tertia*, Leiden 2003, 149-150) είχε υπερασπισθεί την εικασία του Wilamowitz. Έτσι, απομένει δυστυχώς και εδώ η εντύπωση κάποιας υπερβολικής και αδικαιολόγητης βιασύνης που διαπιστώνεται και αλλού και γενικότερα στη διόρθωση των δοκιμίων (βλ. πιο κάτω). Όσο για τη διόρθωση αυτού του χωρίου, θα προτιμούσα την εικασία του Henning, αν όχι τη φρονιμότερη πρόταση του J. Diggle.

Εξ άλλου, η διόρθωση του Wilamowitz προβληματίζει, διότι δημιουργεί χασμωδία. Βέβαια, υπάρχουν στα χορικά του Ρήσου περιπτώσεις χασμωδίας στο εσωτερικό του στίχου (στ. 228 ἰκοῦ ἔννυχιος· στ. 255 οὐτάσει ἐν κλισίαις· στ. 457 θέλοι ἀμφί· στ. 895 ἰαλέμῳ αὐθιγενεῖ, και ἐπὶ πλέον χασμωδία με μόρια, στ. 344 δὴ ὅσον· στ. 824 ἐπεὶ ἄγρυπνον), ενώ φαίνεται να μην υπάρχει χασμωδία στα χορικά των ευριπίδειων τραγωδιών, εκτός από μία (*Βακχ.* 83 Ἴτε Βάκχαι, ἴτε Βάκχαι), αλλά όπου ἀφ' ενός μεν η στίξη, ἀφ' ετέρου δε ο επιφωνηματικός χαρακτήρας του ἴτε την καθιστά ανεκτή. Μήπως πρόκειται για μια αδυναμία του συγγραφέα του Ρήσου;

13. 974-5 βαιὸν δὲ πένθος τῆς θαλασσίας θεοῦ / οἴσω

βαιὸν Ω et Chr. Pat. 1777, denuo def. Stefanis: ῥᾶον Musgrave, quem secutus est Diggle

Ο Στεφανής (σ. 206) γράφει: «βαιόν: εἶναι ἡ γραφή ὄλων τῶν κωδίκων (πρβ. ἐπίσης Χρ. Πάσχ. 1777). Ὡστόσο στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Diggle προτιμᾶται ἡ εἰκασία τοῦ Musgrave²⁵ ῥᾶον. Δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει λόγος γιὰ τὴν προτίμησιν αὐτῆ. Ἡ παραδεδομένη γραφή τῶν χφ., ἐκτὸς ἀπο τὸ ὅτι εἶναι lectio difficilior, ἀποδίδει τὸ νόημα καλύτερα: “δὲν θὰ ὑπομείνει εὐκολότερα τὸ πένθος τῆς θαλασσινῆς θεᾶς” (ἢ “εὐκολότερα ἀπὸ τὴ θαλασσινῆ θεά”), ἀλλὰ “σὲ λίγο” θὰ ὑπομείνει τὸ πένθος τῆς θαλασσινῆς θεᾶς: εἰσάγεται ἔτσι ἡ προφητεία γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀχιλλεῆα (στ. 974-979) καὶ ὁ ὅλος συλλογισμὸς τῆς Μούσας ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος παρηγοριᾶς: ἀκόμη κι ὁ Ἀχιλλεῆας δὲν θὰ γλυτώσει ἀπὸ τὴ μοῖρα!».

25. Ἡ μήπως τοῦ Valckenaer;

Ἡ σωστή μετάφραση του οἶσω και εδώ είναι φυσικά «θὰ ὑπομείνω» και ὄχι «θὰ ὑπομείνει» που γράφει ο Στεφανῆς και μάλιστα δις. Δεύτερον, η φράση μετά το πρώτο δίστιγμο («δὲν θὰ ὑπομείνει» κ.λπ.) είναι ασύνταχτη: ἔπρεπε να αρχίζει με το «ὄχι» (ὄχι «δὲν θὰ ὑπομείνω» κ.λπ.). Τρίτον, αναρωτιέμαι γιατί η γραφή βαιόν είναι lectio difficilior, αφού είναι η γραφή ὁλων των χειρογράφων. Difficilior σε σχέση με ποια ἄλλη ἀνύπαρκτη γραφή; Αὐτά για την ορολογία. Προφανῶς θέλει ο Στεφανῆς να πει «πιο δυσνόητη» ἀπὸ την προταθεῖσα εἰκασία του Musgrave, πράγμα που αποτελεί λήψη του ζητουμένου. Και ας ἔλθουμε τώρα στο ζητούμενο. Η Μούσα, η mater dolorosa, αφού στους προηγούμενους 12 στίχους αναφέρει για τον γιο της πως δεν θα πάει στον Ἄδη αλλά σαν ἀνθρωποδαίμων θα είναι προφήτης του Βάκχου και θα βλέπει το φως, με ένα κλασσικό μηχανισμό ἀμύνης του Εγώ (ἀρνηση «denial»: refusal of acknowledging displeasure)²⁶ προσπαθεί να αυτοπαρηγορηθεί, συγκρίνοντας τη μοῖρα του γιου της, που αν και νεκρός θα βλέπει το φως, με τη μοῖρα του Αχιλλέα, ο οποίος, ἀντίθετα, θα πάει στον Ἄδη και θα εὐχεται να είναι δούλος κάποιου ἄλλου στον πάνω κόσμο παρά να βασιλεύει σ' ὅλους τους πεθαμένους (Όμ. λ 489-490). Ἐτσι, δηλώνει πως θα υπομείνει ευκολότερα (ῥᾶον) το πένθος της ἀπ' ὅ,τι η θαλασσία θεά, η Θέτις, το δικό της. Δηλαδή η Μούσα ἀναλογίζεται πως υπάρχουν και χειρότερα ἀπὸ το δικό της πένθος. Ενώ, ἀντίθετα, κατὰ τί ελαττώνει τον μητρικό πόνο η σκέψη ὅτι «σε λίγο» (βαιόν) θα συμμετάσχει στο πένθος της Θέτιδας για τον Αχιλλέα; Ας προσθέσω, τέλος, ὅτι και ο D. Kovacs δέχεται την εἰκασία ῥᾶον.

Μένει να εξηγήσουμε πῶς η vera lectio ῥᾶον (PAION) μεταλλάχθηκε σε βαιόν (BAION): παλαιογραφικά η μόνη διαφορά είναι στο αρχικό σύμφωνο και η μετάλλαξη βοηθήθηκε ἀπὸ την παρανόηση της γενικής συγκριτικής θαλασσίας θεοῦ που την ἐξέλαβαν ως γενική υποκειμενική.

Εκτός ἀπὸ τις 13 αυτές παρεμβάσεις ο Στεφανῆς παίρνει «θέση», στα σχόλιά του, και σε ἄλλα σημεία του κειμένου. Ας ἐξετάσουμε δύο ἀπὸ αυτά.

Στη σ. 160 (στ. 446) ο Στεφανῆς ἀρκείται να «σχολιάσει» ἀντὶ να συζητήσει τη διόρθωση της γραφῆς πίπτεις των κωδίκων σε ῥίπτεις ἀπὸ τον Sallier, την οποία ἀποδέχθηκε ο Diggle και πριν ἀπὸ αὐτόν ο Paley, ενώ οι Porter και Zanetto ἐκδίδουν πίπτεις. Ο Στεφανῆς γράφει: «ἡ διόρθωση τοῦ πίπτεις σὲ ῥίπτεις εἶναι νομίζω ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὸ νόημα ποῦ ἀπαιτεῖ ἡ μεταφορὰ τῶν κύβων στὸν πόλεμο (βλ. Κοκολάκης 108-9)». Ἐχουμε και εδώ ἀπὸ τον Στεφανῆ λήψη του ζητουμένου, διότι το ζητούμενο είναι ἀκριβῶς (1) αν αὐτό το νόημα ἐξασφαλίζεται με το κυβέων, και ἐξασφαλίζεται πράγματι, και, συνεπῶς, (2) αν το πίπτεις,

26. Βλ. Anna Freud, *The Ego and the Mechanisms of Defense*, Hogarth Press, Λονδίνο 1937.

αποσυνδεόμενο από το τὸν Ἄρη, ἔχει μόνο του ικανοποιητικό νόημα, και ἔχει πράγματι. Ὅσο για το «νομίζω», παρέλκει, αφού αποτελεί γνώμη του Κοκολάκη, και δεν αρκεί η εντός παρενθέσεων παραπομπή σ' αυτόν.

Στη σ. 195 (στ. 785) ο Στεφανής συμφωνεί με τον Diggle και εκδίδει ἀρτηριῶν (εικασία του Musgrave) αντί για τη γραφή ἀντηρίδων της χειρόγραφης παράδοσης, επικαλούμενος ουσιαστικά «τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ LSJ σχετικά με τη γραφή ἀντηρίδες με τή, μοναδική, σημασία “ρουθούνια”». Τη διόρθωση του Musgrave ἔκανε δεκτή μόνο ο Diggle. Ὅλοι οι ἄλλοι εκδότες (Paley, Wecklein, Murray, Porter, Ebener, Zanetto, Kovacs) προφανώς ἔκριναν ὅτι δεν αρκεί η επιφύλαξη του LSJ για να ανατρέψει τη γραφή της παράδοσης. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι ο Στεφανής ενοχλείται ἀπὸ τη μοναδικότητα της σημασίας “ρουθούνια” της λέξης ἀντηρίδες, ενώ 3 ἀράδες πιο κάτω γράφει ἀτάραχα σχετικά με τον μυχθισμόν νεκρῶν (στ. 789): «Μοναδικὸ παράδειγμα χρήσης τοῦ ὄρου γιὰ νεκρούς».

Σχετικά με τη μετάφραση ο Στεφανής γράφει (σ. 41): «Ὡς πρὸς τὴ μετάφραση καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ σωστὰ τὸ ἀρχαῖο κείμενο στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα χωρὶς νὰ χάσει πολὺ ἀπὸ τὴ γλαφυρότητα, τὴ ζωντάνια, τὴ χάρη, ἀλλὰ καὶ τὴ λεπτὴ αἴσθηση τῆς εἰρωνείας ποὺ ἀποπνέει τὸ πρωτότυπο».

Για το πόσο σωστή είναι η μετάφραση θα περιοριστώ σ' ἓνα μόνο σημείο (στ. 310) θέσθαι δύναι' ἄν, ὡς ἄπλαστον ἦν ἰδεῖν δύναι' ἄν Δ: *δυναίμην Δ*

Ενώ υιοθετεῖ τη γραφή του Δ (“[δεν] θα μπορούσες”), μεταφράζει το κείμενο του Λ: «[δὲν] θὰ μπορούσα».

Ὅσο για το αν η μετάφρασή του χάνει ἢ ὄχι ἀπὸ τὴ γλαφυρότητα κ.λπ., είναι θέμα υποκειμενικῆς εκτίμησης, θεωρῶ ὅμως ὅτι τέτοιος ἔπαινος θα ταίριαζε πολὺ περισσότερο στη μετάφραση του Θρασύβουλου Σταύρου (Αθήνα 2000).

Για τα Σχόλια θα πω ἐπὶ του παρόντος μόνο τα εξής: Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ είναι ἀπλὰ παραγεμίσματα και θα ἔπρεπε να λείπουν· λ.χ.: τα Σχόλια στους στ. 7 (ὄρθου κεφαλὴν και πῆχυν ἐρείσας), 24, 25, 30, 54 (126), 60, 65, 73, 89, 90, 97, 105, 124, 126, 136 (δαίεται), 147, 158, 160, 163, 164, 201, 244, 271, 288, 296, 338, 391-2, κλπ. Το σχόλιο (;) στους στ. 844-5 «ἄν ἦλθεν: Τὸ ἄν ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ Nauck γιὰ τὸ κοινῶς παραδεδομένο δ», δεν ἀνήκει φυσικά ἐδῶ, ἀλλὰ στο κριτικὸ υπόμνημα. Στο Σχόλιο στον στ. 590 (σ. 176) μαθαίνουμε ὅτι η στάσις είναι ἐμφύλια σύρραξη. Στο Σχόλιο στον στ. 873 αὐθεντῶν (σ. 198) ο Στεφανής ἔπρεπε να παραπέμψει στο ἀρθρο του P. Chantraine «Encore “Αὐθέντης”», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, 89-93, καθὼς και στο λήμμα του στο *Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque*, τ. I, Παρίσι 1968, 138-139.

Τέλος, δεν μπορῶ να μη σχολιάσω με ἀπορία ὅτι ο Στεφανής ὄχι μόνο

επαναλαμβάνει τα λάθη του J. Diggle (397 τουπί σ'· 912 μὲν σ'), αλλά προσθέτει και δικά του (193 άλλα σοι· 283 θ' ἀμαξιτοῦ· 486 εἴτε' ἐν· 528 ἐμάν· 566 τεύχεων· 610 αἰί ποτέ· 631 εὐνάς, δ', ὡς· 764 δαμέντε [αντί δαμέντες]· 769 ἠῦδομεν· 922 Πάγαιον· τέλος παραλείπει ολόκληρο τον στίχο 116).

Είναι φανερό ότι ο Στεφανής όχι μόνο έχασε την ευκαιρία να διορθώσει τα λάθη του J. Diggle, αλλά πολλαπλασίασε αυτά που έφερε το έτοιμο κείμενο που χρησιμοποίησε.

Η βιασύνη την οποία διαπιστώσαμε παραπάνω είναι ακόμη εμφανέστερη στα πάμπολλα λάθη:

Σ. 21 (15) Αφροδίτη. – σ. 23, σημ. 37 και σ. 25, σημ. 48 Schmid-Stahlin (αντί: Schmid-Stählin). – σ. 30, σημ. 68 (4) προσβολή της φιλίας. – σ. 31 (14) τὸν ἐρχομό της νύχτας. – σ. 34 (17) Ο. – σ. 34 (19) αὐτοῦ. – σ. 36 (11) του. – σ. 36 (9) ἀπό το τέλος) πηγῆ τῶν. – σ. 38 (3 ἀπό το τέλος) εἶναι ἀπόγραφο. – σ. 39 (10) Οἱ. – σ. 39 (11) Ο. – σ. 41 (2) νά ἀρχίζει. – σ. 41 (14) του. – σ. 50 Bulenger (αντί: Boulenger). – σ. 57 (1) σάλπιγγας·. – σ. 57 (10) σ' ὅλα·. – σ. 63 (4 ἀπό το τέλος) ἀρματωμένα. – σ. 65 (3) ἀρματωμένους. – σ. 77 (στ. 469 μετάφρ.) ἀπό τούς. – σ. 81 (στ. 521 μετάφρ.) ἄν κάτι. – σ. 81 (στ. 540 μετάφρ.) Τούς Κίλικες. – σ. 93 (στ. 705 μετάφρ.) Ἄν πρέπει. – σ. 93 (στ. 710 μετάφρ.) παρελθόν στήν. – σ. 114 (7) ἀπλούστερη. – σ. 114 (23) ὄρατό ἐπὶ. – σ. 115 (18) σε. – σ. 115 (τελευτ.) και σ. 116 (9) τὰ ὁποία. – σ. 117 (1) Το. – σ. 118 (17) πλήθουσι (αντί: πλάθουσι). – σ. 119 (11 ἀπό το τέλος) right αντί: night. – σ. 124 (8) ἀκριβώς. – σ. 125 (5 ἀπό το τέλος) και σ. 201 (13) λήμμα. – σ. 128 (1 ἀπό το τέλος) ἐν νη- | υσίν. – σ. 129 (12 ἀπό το τέλος) παραγγελομένα. – σ. 129 (5 ἀπό το τέλος) μεταπίσει. – σ. 130 (15) μπορούν. – σ. 131 (13) ἐπαναφορά τῆς. – σ. 136 (10 ἀπό το τέλος) εὐσπλαχνίας. – σ. 137 (12) Ἐνώ. – σ. 137 (19) Ο. – σ. 138 (13) βάσιν τε ... προβλήμασιν (πλάγια). – σ. 139 (17) προσκόμηση. – σ. 139 (21) οὐδέν, οὐθ'. – σ. 139 (24) ὦν οἰκίζεται. – σ. 141 (2) ὅποιος. – σ. 142 (11 ἀπό το τέλος) οὖς νῦν. – σ. 144 (15 ἀπό το τέλος) βρίσκονται (αντί: βρίσκεται). – 145 (3 ἀπό το τέλος) ἢ Καλλιόπης. – σ. 148 (7) πολλὰ πελταστῶν τέλη (πλάγια). – σ. 155 (8) Χορός προσφωνεῖ. – σ. 157 (12) ἐπαρση. – σ. 157 (15) ἡμιστίχων. – σ. 157 (20) δὴ σ'. – σ. 157 (20) σχολή μ'. – σ. 161 (14 ἀπό το τέλος) ἄν Αἴαντος. – σ. 161 (5 ἀπό το τέλος) ὑποτρέσει (αντί: ὑποτρέσαι). – σ. 163 (14) χωρίς ὁμως. – σ. 164 (18) συνιθίζει. – σ. 165 (10 ἀπό το τέλος) και σ. 183 (16) ρῆμα. – σ. 168 (7) και σ. 193 (8 ἀπό το τέλος) ἐκείνον. – σ. 168 (5 ἀπό το τέλος) που. – σ. 169 (15) ὁποῖο. – σ. 170 (27) ἢ ἀφιβολία. – σ. 171 (13 ἀπό το τέλος) ἦρθε. – σ. 176 (9) πρότασης (αντί: πρόταξης). – σ. 179 (11) Ἰακῶβ, Ἐνότητα. – σ. 179 (12) ἀλλά και. – σ. 179 (9 ἀπό το τέλος) ἄν πέρασε. – σ. 180 (14) παραπροσήγη. – σ. 181 (12 ἀπό το τέλος) ἔντεκα. – σ. 183 (8 ἀπό το τέλος) φυλάσσω (πλάγια). – σ. 191 (14) και σ. 197 (7 ἀπό το τέλος) ἐνικὸ. – σ. 191 (8 ἀπό το τέλος) κοῖτην. – σ. 192 (9) καταρέει, ὅπως θὰ ἐπέβαλε. – σ. 194 (3) τῆν. – σ. 194 (12) χρησμός, ὥστόσο. – σ. 194 (13) μαζί του. – σ. 197 (10 ἀπό το τέλος) σύγκριση. – σ. 198 (14) αὐτὸ, καθῶς. – σ. 199 (15) κελεύειν (με ἀπλά στοιχεῖα). – σ. 200 (4 ἀπό το τέλος) ἐκείνος. – σ. 201 (9) ὄν ἔκλυτον. – σ. 209 (6) πολλές ἐδαφικές. – σ. 209 (10) αὐτὸν, εἴτε. – σ. 209 (30) ὅς πολλὸς. – σ. 209 (35) Ρήσου. – σ. 210 (20) γυναικεία ροῦχα. – σ. 211 (σημ. 2) quot (αντί: quot). – σ. 212 (4) Οἰλέως. – σ. 212 (σημ. 4) Excerpta ... τραγωδῖαν. – σ. 220 (15) band. – σ. 220 (4, 5

από το τέλος) Eboraki. – σ. 221 (19) de gr. (αντί: du gr.), études grecques.

Επίσης, σταχυολογώ ορισμένες περιέργες διατυπώσεις, που δείχνουν αδυναμία στον χειρισμό της ελληνικής: σ. 146 (20-27) από «ή επίκληση» μέχρι «με τὸν ἔχθρο» το σχόλιο του Στεφανή είναι εντελώς ακατανόητο· αδόκιμες είναι οι εκφράσεις σ. 24 (19) Προσέγγιση με τὴν τραγωδία τοῦ 4ου αἰώνα (αντί: σύγκριση). – σ. 32 (23) χρησιμοποιούνται με πολὺ ἀδέξιο τρόπο ἀπ' ὅτι (αντί: με πολὺ πιὸ ἀδέξιο). – σ. 133 (18) «ἐπιτέλεση τῆς ἀποστολῆς». – σ. 29 (10) «προτοῦ ἀποκτήσει τὸ ὕψος του τὴν πλήρη ὠριμότητα». – σ. 32 (19) «σύμφωνα με τὸν κανόνα ἀξιών τοῦ Ρήσου» (αντί «με τον κώδικα»). – σ. 120 (49-51) «με τὸ σχόλιο τοῦ Χοροῦ γιὰ τὴ λειτουργία αὐτὴ ποὺ ἀνέλαβε» (αντί «γιὰ τὴν πρωτοβουλία»). – σ. 121 (9 ἀπὸ το τέλος) «Ὁ Πάνας συνδέεται με τὴν ξαφνικὴ διανοητικὴ διαταραχὴ διαφόρων εἰδῶν». – σ. 141 (1) Ὡς ἐπίρρωση (αντί: σὲ ἢ πρὸς ἐπ., πρβ. σ. 183 [6]). – σ. 141 (2 ἀπὸ το τέλος) ὡς ἀλληγορία τοῦ πλοίου τῆς πόλης. – σ. 152 (5 ἀπὸ το τέλος) ἢ σύνδεση μεταξύ τῆς αὐλῆς τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ Δία (αντί: ἢ σύνδεση τῆς αὐλῆς τοῦ βασιλιᾶ με τὸν Δία). – σ. 153 (13 ἀπὸ το τέλος) «ὁ νεότερος τραγικός» (αντί ὁ νεότερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους τραγικούς). – σ. 159 (15) «να μὴν ἀφαιρέι τὸ ποτήρι ἀπὸ τὰ χεῖλη» (αντί «να μὴν ἀπομακρύνει»). – 159 (20) κατηγορία τῆς οἰνοποισίας (αντί: κατηγορία τῆς ἀμύστιδος, δηλ. τῆς υπερβολικῆς οἰνοποισίας). – σ. 159 (26) ὁ θεσμὸς τῆς ὁμηρίας. – σ. 163 (14) «ὁ Diggle θέτει ἄδην». – σ. 170 (9 ἀπὸ το τέλος) «Ἡ ἐπικοινωνία ... γίνεται (κατὰ τρόπο παρεφθαρμένο) με κατασκόπους». – σ. 175 (15) «ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸ τάσδ' καὶ δηλώνεται ἢ βεβαιότητα». Τέλος, σε δύο περιπτώσεις μιὰ ἐκφραση καὶ μιὰ λέξη βρίσκονται σε λάθος θέση: σ. 30 (20) «Δὲν πρόκειται, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ τραγωδία, ἀφοῦ ὁ φόνος ἐχθροῦ ἀπὸ ἐχθρὸ κλπ.» (αντί «Δὲν πρόκειται γιὰ τραγωδία, ἀφοῦ, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ φόνος κλπ.»). – σ. 120 (5) «ὁ ὁποῖος τοῦ ζητᾶ συγκεκριμένα νὰ ἀναφέρει τίς εἰδήσεις» (αντί «τοῦ ζητᾶ νὰ ἀναφέρει συγκεκριμένα τίς εἰδήσεις»), καὶ σε μιὰ περίπτωση (191,1 κ.ε.: «ἢ ἐπανάληψη εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο γενικὰ στοὺς τραγικούς ποιητές») δὲν τεκμηριώνει τὴν ἀπόψή του.

Τέλος, στη σελίδα 213 (Βιβλιογραφία) ὁ Στεφανὴς ἔπρεπε νὰ ἀναφέρει καὶ τὴν editio princeps τοῦ Aldus Manutius, Βενετία 1503, τὴν ὁποία μάλιστα μνημονεύει στο κριτικὸ του υπόμνημα, καθὼς καὶ τὴ σχολιασμένη ἐκδοσὴ τοῦ G. Ammendola, *Il Reso*, Città del Castello Lapi 1922.

Συνοψίζοντας θα ἔλεγα ὅτι σε πολλὰ σημεῖα τοῦ βιβλίου τοῦ Στεφανή εἶναι ἐκδηλὴ μιὰ υπερβολικὴ καὶ ἀδικαιολόγητη βιασύνη (ορθογραφικὰ σφάλματα), παρανόηση ἢ καὶ ἀγνοία βασικῶν παλαιογραφικῶν καὶ κωδικολογικῶν στοιχείων, μηχανικὴ συρραφὴ στοιχείων (τα σχετικά με τὴ χρονολόγησιν τοῦ κώδικα O), αδυναμίες στὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου, ἀποσιώπησις, ἀγνοία ἢ καὶ οικειοποίηση τῆς προσφορᾶς προηγούμενων μελετητῶν (στ. 16-18 Kovacs, Pearson, Porter, Renahan. – στ. 17 σὺ Paley, Porter. – βλ. καὶ στ. 652), ἐπινόησις ex nihilo φανταστικῶν προβλημάτων (στ. 347 Φρυγίαν Paley, Wecklein, Porter, Way, Nauck· βλ. καὶ στ. 480 ἄδην), παρανόηση διορθώσεων ἄλλων μελετητῶν (στ. 226 Μάντζιου, στ. 453 Kovacs), αδυναμία στὴ μετρικὴ (453 πέρσαι Ἀχαιοὺς), βιβλιογραφικὰ κενὰ καὶ, γενικότερα, ἀπόπειρα νὰ εγγράφει πάσῃ θυσίᾳ στο ενεργητικὸ

του κριτικές παρεμβάσεις σε ένα αρχαίο κείμενο (διορθώσεις ή υπεράσπιση γραφών της παράδοσης), έτσι που η εργασία του να μοιάζει με κριτική έκδοση· όμως διαπιστώθηκε ότι από τις παρεμβάσεις αυτές άλλες είναι σωστές αλλά όχι πρωτότυπες (στ. 16-18, στ. 347 Φρυγίαν, στ. 652), άλλες είναι λανθασμένες (στ. 17 σὺ), άλλες είναι πρωτότυπες αλλά λανθασμένες (στ. 59 ξυνέσχον [φάος], στ. 453 πέρσαι), άλλες είναι αυθαίρετες και αντιφατικές (στ. 561), άλλες συνιστούν ανεπιτυχή υπεράσπιση (στ. 59 ξυνέσχον, στ. 226 δία, στ. 847 συγγενῶν, στ. 974/5 βαιόν), φανταστική διόρθωση (στ. 480 ἄδην) ή φανταστική υπεράσπιση (στ. 912 ὄπου ὠλεσε), ενώ αρκετές από αυτές παρουσιάζονται με μια τάση σπουδαιοφάνειας (*denuo def.*).

Αθήνα

ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

Michael von Albrecht, *Das Buch der Verwandlungen. Ovid-Interpretationen*, Düsseldorf - Zürich, Patmos Verlag GmbH & Co. KG - Artemis & Winkler Verlag, 2000, σσ. 422.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ως τις μέρες μας η ερμηνεία των έργων του Οβιδίου, ίσως του πιο αινιγματικού ποιητή των αυγουστειων χρόνων, αποτελεί ένα από τα γονιμότερα ερευνητικά πεδία στον χώρο της Κλασικής Φιλολογίας.¹ Στην έξαρση αυτού του ερμηνευτικού ενδιαφέροντος συνέβαλε με τις μελέτες του ο συγγραφέας του βιβλίου *Das Buch der Verwandlungen. Ovid - Interpretationen*, Michael von Albrecht, σήμερα ομότιμος καθηγητής της Λατινικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης.²

Το βιβλίο αποτελεί μια ιδιαιτέρως επιμελημένη συλλογή άρθρων, τα οποία καλύπτουν τέσσερις δεκαετίες ενασχόλησης του συντάκτη του με την οβιδιακή ποίηση. Χάρη σ' αυτό το χρονικό εύρος ο αναγνώστης έχει την ευκαιρία να θαυμάσει τη νηφάλια συνέπεια με την οποία ο von Albrecht διατυπώνει και υποστηρίζει τις θέσεις του στο πέρασμα του χρόνου. Δίπλα σε κείμενα που δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά στο παρελθόν

Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Θεόδωρο Παπαγγελή, που διάβασε το χειρόγραφο και μου επισήμανε αβλεπτήματα και αδυναμίες.

1. Βλ. σχ. Α. G. Elliott, «Ovid's "Metamorphoses": A bibliography 1968-1978», *CW* 73 (1980) 385· U. Schmitzer, «Neue Forschungen zu Ovid», *Gymnasium* 109 (2002) 143.

2. Ο Michael von Albrecht στρέφει πρώιμα το ενδιαφέρον του στην ποίηση του Οβιδίου· το 1959 υποστηρίζει στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης τη διδ. του διατρ. σε σχετικό θέμα: M. v. Albrecht, *Die Parenthese in Ovids «Metamorphosen» und ihre dichterische Funktion* [Sprudasmata, 7], Χάλντεσχαμ - Ζυρίχη - Νέα Υόρκη ²1994 (1964). Για τη λοιπή εργογραφία του von Albrecht για τον Οβίδιο βλ. την ηλεκτρονική βιβλιογραφία του U. Schmitzer στην ιστοσελίδα: <http://www.kirke.hu-berlin.de/ovid/ovbibfr.html>.

– αντιπροσωπευτικά δείγματα του μακρόχρονου ερμηνευτικού μόχθου του συγγρ. γύρω από το ιδιότυπο έπος του Οβιδίου – εκδίδονται εδώ και νέες μελέτες (σσ. 209-274, 345-353). Τα παλαιότερα άρθρα, κάποια από τα οποία δημοσιεύθηκαν αρχικώς σε «χώρο δυσπρόσιτο» (σ. 13), έχουν υποβληθεί εκ νέου σε επεξεργασία, κατά περίπτωση έχουν μεταφραστεί στα γερμανικά κι έχουν όλα ενημερωθεί βιβλιογραφικά. Ένα πλήθος εσωτερικών παραπομπών ενισχύει την εντύπωση ότι μεταξύ των κεφαλαίων υπάρχει συνοχή θεματική, μεθοδολογική και ερμηνευτική.

Τον τόμο συνθέτουν έξι κεφάλαια, καθένα από τα οποία κινείται γύρω από ένα βασικό θεματικό άξονα. Η εισαγωγή περιλαμβάνει την παρουσίαση των κατευθυντήριων γραμμών του βιβλίου και το άρθρο «Dichter und Leser – am Beispiel Ovids», επίσης εισαγωγικού χαρακτήρα. Ο συγγρ. πραγματεύεται εδώ ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό της οβιδιακής επικής ποίησης: τη λειτουργία του κειμένου ως γέφυρας επικοινωνίας μεταξύ ποιητή και αναγνώστη/ακροατή. Ως πτυχές αυτής της επικοινωνίας προβάλλει δύο βασικά στοιχεία της λογοτεχνικής ταυτότητας των *Μεταμορφώσεων*: τον διακειμενικό διάλογο, που καλείται να αποκωδικοποιήσει ο αναγνώστης/ακροατής, και τον λογοτεχνικό χαρακτήρα του έργου, τον οποίο συνδιαμορφώνει και ο τρόπος επικοινωνίας του ποιητή με το κοινό του.

Το κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε το 1981, η επικαιρότητά του όμως είναι αναντίρρητη για όποιον ανατρέξει στην πρόσφατη βιβλιογραφία για τις *Μεταμορφώσεις*,³ όπως και η πρωτοτυπία του: ο von Albrecht αναφέρεται στις καταβολές της επικοινωνιακής διάθεσης του ποιητή και των ποικίλων εκφράσεών της, τη ρητορική παιδεία του Οβιδίου. Πλήττει λοιπόν καίρια την ευρέως διαδεδομένη άποψη πως η επίδραση της ρητορικής τέχνης στο ποιητικό έργο προκαλεί τη διάσπασή του σε μεμονωμένα αριστοτεχνήματα λόγου και αναχαιτίζει τη συμπάθεια των αναγνωστών/ακροατών.⁴

Στο δεύτερο κεφ. ο συγγρ. πραγματεύεται τα βασικά θέματα των *Μεταμορφώσεων* και μέσα από αυτά το ιδεολογικό υπόβαθρο του έπους.

3. Βλ. μ.ά. St. M. Wheeler, *A Discourse of Wonders. Audience and Performance in Ovid's «Metamorphoses»*, Φιλαδέλφεια 1999· G. Rosati, «Narrative Techniques and Narrative Structures in the «Metamorphoses»», στο Barbara Weiden Boyd (επιμ.), *Brill's Companion to Ovid*, Λάιντεν - Βοστώνη - Κολωνία 2002, σσ. 271-276.

4. Βλ. μ.ά. M. M. Crump, *The Epyllion from Theocritus to Ovid*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1978 (Οξφόρδη 1931), σ. 231· H. Diller, «Die dichterische Eigenart von Ovids «Metamorphosen»», στο M. v. Albrecht - E. Zinn (επιμ.), *Ovid [Wege der Forschung, 92]*, Ντάρμστατ 1968, σσ. 334, 338 (αρχικώς στο περ. *Humanistisches Gymnasium* 45 (1934) 25-37)· R. Coleman, «Ovid and the Anti-Epic. Brooks Otis: *Ovid as an Epic Poet*. Pp. xiv+411. Cambridge University Press, 1966», *CR* 81 (N.S. 17) (1967) 50· B. Otis, *Ovid as an Epic Poet. Second Edition*, Κέμπριτζ 1970 (1966), σ. 200· A. S. Hollis (εκδ.), *Ovid, «Metamorphoses» Book VIII*, Οξφόρδη 1983 (1970), στο *met.* 8, 445-525, σ. 89· G. O. Hutchinson, *Hellenistic Poetry*, Οξφόρδη 1988, σ. 344.

Στο υποκεφ. «Mythos und römische Realität in Ovids “Metamorphosen”», κείμενο που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1981, ο von Albrecht παρουσιάζει τρόπους με τους οποίους ο ποιητής καταφέρνει να δώσει στους συγχρόνους του ένα επίκαιρο έργο. Βαρύνουσα σημασία έχει η εκτίμηση ότι οι αναχρονισμοί, μέσα από τους οποίους ο αρχαίος μύθος εκσυγχρονίζεται, δεν αποκαλύπτουν πάντα αναγκαστικά μία σατιρική διάθεση εκ μέρους του ποιητή, όπως και η θέση ότι ο ψυχολογικός εκρωμαϊσμός των χαρακτήρων και γενικότερα η εμβάθυνση στην ψυχολογική διάσταση των μύθων σημαίνει τον εξανθρωπισμό τους, που υποβοηθείται σε μέγιστο βαθμό από την ελεγεία, την τραγωδία αλλά και τη ρητορική παιδεία του ποιητή.

Στα υπόλοιπα υποκεφ. ο von Albrecht πραγματεύεται την αντιμετώπιση των θεών και της θρησκείας από τον ποιητή – η μελέτη αναδεικνύει και πάλι το ρωμαϊκό χρώμα του έργου και διαφωτίζει τη δομή του –, αναπτύσσει το θέμα της μεταμόρφωσης και τις ψυχολογικές του διαστάσεις, παρουσιάζει την προβληματική γύρω από τις γυναίκες και τους καλλιτέχνες που προβάλλουν στο έργο, με κεντρικό πρόσωπο αναφοράς την Αράχνη – εδώ θίγεται και η πολιτική διάσταση της ποίησης («στον Οβίδιο κυριαρχεί η κριτική, όχι όμως η εκ θεμελίων ανατροπή» (σ. 89)) –, προτείνει την ανάγνωση του τραγουδιού του Ορφέα μέσα από το πρίσμα της Ρητορικής και της Μουσικής, για να κλείσει το κεφ. με την πραγμάτευση της σχέσης του Οβιδίου με τη Μουσική.⁵

Δύο κρίσιμα αλληλένδετα θέματα συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον στο τρίτο μέρος του βιβλίου: το λογοτεχνικό γένος του έργου και η τεχνική της αφήγησης. Η πραγμάτευσή τους οδηγεί σε επιλεκτική μελέτη και άλλων έργων του ποιητή (της πέμπτης ελεγείας του πρώτου βιβλίου των *Amores*, της *Επιστολής της Βρισηίδας*, του ζεύγους *Επιστολών* του Πάρη και της Ελένης μέσα από την πρόσληψή τους από τον Balderich von Bourgueil). Έτσι ο συγγρ. αναδεικνύει μεταξύ άλλων πώς τα πρώιμα ελεγειακά ποιήματα διαφοροποιούνται ως προς το είδος και την τεχνική τους από τις *Μεταμορφώσεις* αλλά και πώς κάποιοι από τους αφηγηματικούς τρόπους του έπους του Οβιδίου εμφανίζονται ήδη στην πρώιμη ελεγειακή του ποίηση, όπως η χρήση του ιστορικού ενεστώτα. Στα τέσσερα τελευταία υποκεφάλαια η συζήτηση επανέρχεται στο οβιδιακό έπος. Στο πρώτο από αυτά – άρθρο που έχει ήδη γνωρίσει πλατιά διάδοση στον χώρο της έρευνας – αναλύεται το ύφος του προοιμίου των *Μεταμορφώσεων* και προβάλλεται από τη μια η συγγένεια του έργου με την υψηλή επική ποίη-

5. Είναι δύσκολο να αποφύγει κανείς την εντύπωση ότι ο συγγρ. απαντά μέσα από το συγκεκριμένο άρθρο, μία παλαιότερη εκδοχή του οποίου δημοσιεύθηκε το 1996, με κριτική διάθεση στη θέση του E. A. Schmidt πως οι *Μεταμορφώσεις* παρουσιάζουν δομή συγκρίσιμη με αυτή μιας μουσικής συμφωνίας (βλ. E. A. Schmidt, *Ovids poetische Menschenwelt. Die «Metamorphosen» als Metapher und Symphonie* [Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos.-Histor. Klasse, Jahrgang 1991, Bericht 2], Χαϊδελβέργη 1991).

ση και από την άλλη η αντίστοιχη απόστασή του από τις θέσεις που διατύπωσε ο Καλλίμαχος στον πρόλογο των *Αιτίων*.⁶ Στα πλέον γνωστά κείμενα του μελετητή ανήκει και το επόμενο άρθρο για τη θέση και τη λειτουργία των παρομοιώσεων στο πλαίσιο της αφήγησης. Ο von Albrecht αποδεικνύει εδώ την επιμέλεια με την οποία ο ποιητής οικονομεί την αφήγησή του – οι παρομοιώσεις φαίνεται να λειτουργούν ανάλογα με τη θέση τους στην αφήγηση κατά συγκεκριμένο τρόπο. Οι δύο επόμενες μελέτες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από μεθοδολογική άποψη: Στην πρώτη, μία ερμηνευτική προσέγγιση της αφήγησης της ιστορίας των θυγατέρων του Ανίου, ο συγγρ. προσδιορίζει τη σχέση κλασικής φιλολογίας και αφηγηματολογίας: Η υιοθέτηση οποιουδήποτε θεωρητικού μοντέλου για τη μελέτη ενός αρχαίου κειμένου δεν μπορεί, υποστηρίζει, να είναι αυτονόητη – το ερμηνευτικό μοντέλο δεν μπορεί να έχει κανονιστικό ή περιοριστικό χαρακτήρα· το κείμενο είναι αυτό που θα πρέπει να καθοδηγεί την ερμηνεία (σ. 192). Ο von Albrecht θεωρεί εξάλλου ότι μεταξύ φιλολογίας και αφηγηματολογίας υπάρχει κενό που θα πρέπει να καλυφθεί από τη «σύνταξη του κειμένου» (Textsyntax) – ο όρος σημαίνει τη συνολική θεώρηση του ποιητικού έργου με σημεία αναφοράς στοιχεία του ύφους του· στον βαθμό μάλιστα που κάθε κείμενο αποτελεί προϊόν επικοινωνίας μεταξύ του δημιουργού του και των αναγνωστών, επομένως και μεταξύ ποιητών, ενδείκνυται για την ερμηνεία του η ένταξή του στα κειμενικά, λογοτεχνικά, ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής γέννησής αλλά και πρόσληψής του (σσ. 192-193). Αυτές οι θεωρητικές αρχές εφαρμόζονται στο τελευταίο υποκεφ. του τρίτου μέρους του βιβλίου.

Οι χαλκογραφίες που προτάσσονται η καθεμιά χωριστά στο αντίστοιχο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* στην αγγλική έκδοση του έργου στο Άμστερνταμ το 1717 δίνουν την αφορμή στον μελετητή να προτείνει στο τέταρτο κεφ. του βιβλίου του ένα νέο τρόπο ανάγνωσης των δεκαπέντε βιβλίων του οβιδιακού έπους: Σε κάθε χαλκογραφία απεικονίζονται οι μύθοι του αντίστοιχου βιβλίου, που προβάλλεται ως ενότητα θυμίζοντας έτσι στον σύγχρονο αναγνώστη ότι ο ίδιος ο ποιητής – σύμφωνα με την

6. Η τοποθέτηση ενισχύει την άποψη που διατύπωσε ο H. Herter, «Ovids Kunstprinzip in den "Metamorphosen"», στο M. v. Albrecht - E. Zinn (επιμ.), ό.π. (σημ. 4), σσ. 351-358 (αρχικώς στο περιοδικό *AJPh* 69 (1948) 129-148). Ο von Albrecht αναφέρεται εν συντομία στη μεταγενέστερη σχετική βιβλιογραφία, κατά την οποία εντοπίζεται στο προοίμιο του έργου ο μετωρισμός του ποιητή μεταξύ διαφορετικών ποιητολογικών τάσεων: ενός «διηνεκούς ποιήματος» (*carmen perpetuum*) κι ενός «λεπτού» (με την καλλιμαχική σημασία του όρου) ποιήματος (*carmen deductum*). Στους τίτλους που καταγράφονται από τον μελετητή θα μπορούσαν να προστεθούν και οι ακόλουθοι: R. Coleman, «Structure and Intention in the "Metamorphoses"», *CQ* 65 (N.S. 21) (1971) 461-462· S. Hinds, *The Metamorphosis of Persephone: Ovid and the Self-conscious Muse*, Κέμπριτζ 1987, σσ. 18-21, 121, 132-133· A. Sharrock, *Seduction and Repetition in Ovid's "Ars Amatoria"*, Οξφόρδη 1994, σ. 174, και σημ. 147.

προσωπική του μαρτυρία (*trist.* 3,14,19) – οριοθέτησε τα βιβλία του έργου του. Σ' αυτή τη μαρτυρία ο von Albrecht αναγνωρίζει την πρόθεση του Οβιδίου να αποτελέσει καθένα από τα βιβλία των *Μεταμορφώσεων* μίαν αναγνωστική ενότητα, γεγονός που, όπως επισημαίνει (σ. 209), δεν έχουν αξιολογήσει επαρκώς οι μελετητές του κειμένου.⁷ Οι χαλκογραφίες διαβάζονται με συγκεκριμένες τεχνικές – το βιβλίο συμπεριλαμβάνει και καλαισθητες ανατυπώσεις τους. Ο von Albrecht αποδεικνύει ότι για την ανάγνωση αυτών των εικόνων αποφασιστικής σημασίας είναι η κατεύθυνση του βλέμματος των απεικονιζόμενων προσώπων, η κίνηση των χειρών τους, οι γραμμές στο τοπίο καθώς και απεικονιζόμενα στοιχεία αρχιτεκτονικής.⁸

Η συνολική εκτίμηση των *Μεταμορφώσεων* συνθέτει το πέμπτο κεφ. – το κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Ovids “Metamorphosen”» στον συλλογικό τόμο E. Burck (επιμ.), *Das römische Epos*, το 1979. Η επαναφορά θεμάτων που ο συγγρ. πραγματεύτηκε στα προηγούμενα κεφάλαια του βιβλίου είναι αναμενόμενη. Ωστόσο η σημασία του κεφαλαίου δεν εξαντλείται στον επιλογικό, ανακεφαλαιωτικό του χαρακτήρα. Ο von Albrecht συνδέει μόλις εδώ τον υβριδικό χαρακτήρα του έπους μεταξύ της ομηρικής επικής παράδοσης και της ελληνιστικής ποίησης με βαθύτερες ανθρωπολογικές δομές, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Ρωμαίων, ανθρώπων από τη μια εξωστρεφών και από την άλλη θαυμαστών της ελληνιστικής θεωρίας και πράξης. Συζητώντας για το ιδεολογικό υπόβαθρο του έπους ο συγγρ. προβάλλει ακόμη χωρίς υπερβολή τη σχέση των

7. Την ανάγκη να μελετήσουν οι ειδικοί την εσωτερική δομή του οβιδιακού έπους σε συνάρτηση με την εξωτερική του δομή, το χωρισμό του έργου σε δεκαπέντε βιβλία, επισημαίνει ο von Albrecht και σε παλαιότερες εργασίες του: βλ. μ.ά. M. v. Albrecht, «2. Ovid, II. Bericht, 2. Teil (II. Bericht, 1. Teil: Anzeiger 25, 1972, 55-76)», *AAHG* 25 (1972) 275-276 του ίδιου, «Ovidian Scholarship: Some Trends and Perspectives», στο K. Galinsky (επιμ.), *The Interpretation of Roman Poetry: Empiricism or Hermeneutics?* [Studien zur Klassischen Philologie, 67], Φρανκφούρτη κ.α. 1992, σ. 180 του ίδιου, *Ovid. Eine Einführung*, Στουτγάρδη 2003, σ. 131. Το ενδιαφέρον κινείται γύρω από τα όρια και τη θέση συγκεκριμένων βιβλίων στο έπος σε συνάρτηση με το ζήτημα της δομής του έργου και στις ακόλουθες εργασίες: A. Crabbe, «Structure and Content in Ovid's “Metamorphoses”», *ANRW* II, 31.4 (1981) 2274-2327· A. Bartenbach, *Motiv- und Erzählstruktur in Ovids «Metamorphosen»: Das Verhältnis von Rahmen- und Binnenerzählungen im 5., 10. und 15. Buch von Ovids «Metamorphosen»* [Studien zur Klassischen Philologie, 52], Φρανκφούρτη κ.α. 1990· N. Holzberg, «Ter quinque volumina as carmen perpetuum: The division into books in Ovid's “Metamorphoses”», *MD* 40 (1998) 77-98· Chr. Tsitsiou-Chelidoni, *Ovid, «Metamorphosen» Buch VIII. Narrative Technik und literarischer Kontext* [Studien zur Klassischen Philologie, 138], Φρανκφούρτη κ.α. 2003· E. Merli, «On the Number of Books in Ovid's “Metamorphoses”», *CQ* N.S. 54.1 (2004) 304-307.

8. Η ανάγνωση των συγκεκριμένων χαλκογραφιών από τον von Albrecht βρίσκεται στον αντίποδα της θέσης που διατύπωσε η Gerlinde Huber-Rebenich (*Metamorphosen der «Metamorphosen»*. *Ovids Verwandlungssagen in der textbegleitenden Druckgraphik*, Ρούντολστατ - Ιένα 1999, σ. 8): «Einen weiteren Gestaltungstyp verkörpert das Frontispiz: Jedem Buch der *Metamorphosen* wird ein Sammelbild vorangestellt, auf dem – ohne narrativen Zusammenhang – Szenen aus den wichtigsten Episoden des jeweiligen Buches vereinigt sind».

Μεταμορφώσεων με τη φιλοσοφία.

Το έκτο και τελευταίο κεφ. του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην πρόσληψη των *Μεταμορφώσεων*, στη «μεταμόρφωση» του έπους του Οβιδίου από μεταγενέστερους ποιητές και συγγραφείς. Ο von Albrecht πραγματεύεται εδώ την καλλιμαχική παράδοση της αφήγησης της ιστορίας του Ερυσίχθονα στις *Μεταμορφώσεις* και την υποδοχή αυτής της αφήγησης από τον Λουκανό, τον ποιητή Ferdinand Meyer και τον συγγραφέα του βίου του Αγίου Μπονιφατίου (Bonifatius). Το άρθρο καταλήγει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη μεταβολή της ανθρώπινης αντίληψης γύρω από τη σχέση θεού και φύσης στο πέρασμα του χρόνου· σύγχρονο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση ότι η επιστροφή σε μια παγανιστική αντίληψη για τη φύση, αντίληψη ξεπερασμένη ήδη στην εποχή του Οβιδίου, δεν μπορεί παρά να είναι πια αδιανόητη (σ. 328). Η αφήγηση της ιστορίας της Ιούς στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου και στα *Αργοναυτικά* του Βαλέριου Φλάκκου δίνει την αφορμή στον συγγρ. να προβάλλει «αυγούστεια» χαρακτηριστικά της οβιδιακής ποίησης που τη διακρίνουν από την ποίηση της «αργυρής περιόδου». Ακολουθεί η παρουσίαση και ερμηνεία των επιδράσεων των *Μεταμορφώσεων* στη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη. Το βιβλίο κλείνει με τρόπο ανάλογο προς την εισαγωγή του: σε ένα κείμενο συστηματικού χαρακτήρα ο von Albrecht αναφέρεται στην επιβίωση της οβιδιακής ποίησης στη μνήμη των αναγνωστών της.

Τον τόμο συμπληρώνει Επίμετρο που περιλαμβάνει τις υποσημειώσεις στα κεφάλαια, οδηγό συντομογραφιών και κατάλογο προσώπων και χωρίων.

Ο προσεκτικός αναγνώστης του έπους του Οβιδίου θα αναγνώριζε εν προκειμένω τη συγγένεια μεταξύ κριτικής και κρινόμενου έργου κατ' αρχάς στον τουλάχιστον δίσημο τίτλο του βιβλίου – *Das Buch der Verwandlungen* (Το βιβλίο των μεταμορφώσεων): Η λέξη «Verwandlung» παραπέμπει αναπόφευκτα ακόμη και άνευ εισαγωγικών στο οβιδιακό έπος, ενώ παράλληλα διατηρεί τη συνήθη προσηγορική σημασία της («Verwandlung» = μεταμόρφωση). Για το έπος του Οβιδίου, ποίηση για μεταμορφώσεις που μεταμορφώνεται και η ίδια αδιάκοπα, καθώς η λογοτεχνική της υφή γνωρίζει συνεχείς παραλλαγές, ο von Albrecht γράφει ένα βιβλίο, που ποικίλλει και το ίδιο. Η πλουραλιστική και πολύπλευρη πραγμάτευση ανταποκρίνεται στο σχεδόν εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα του ποιήματος, όπου ο ποιητής συνδυάζει διαφορετικά ποιητικά είδη και ρεύματα, για να αφηγηθεί λογοτεχνικά μύθους που παρουσιάζουν πέρα από την παραμυθική κατά περίπτωση και μια πλευρά θεολογική, φυσιογνωστική, φιλοσοφική ή και ιστορική. Η πρόθεση του συγγρ. να συστηματοποιήσει και να γενικεύσει αντανακλάται μάλιστα στο ύφος του κειμένου του, που συχνά διακρίνεται από γοητευτική – τουλάχιστον για τους μνημένους – φιλοσοφική χροιά. Τις μελέτες του von Albrecht χαρακτηρίζει άλλωστε όχι απλώς ένας θεματικός αλλά κι ένας μεθοδολογικός πλουραλισμός: Το

βιβλίο στηρίζεται στη βασική αρχή ότι μεταξύ μορφής και περιεχομένου του ποιητικού έργου υπάρχει αδιάρρηκτη ενότητα, που επιβάλλει την ισοβαρή και αλληλένδετη πραγμάτευση και των δύο στοιχείων της ποιήσης. Επιπλέον η αποκάλυψη της αισθητικής αξίας του έπους και του ιδεολογικού υποβάθρου του συνδέεται με την ένταξη του κειμένου στα λογοτεχνικά, κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενά του. Ιδιαιτερότητες της ποίησης ερμηνεύονται εξάλλου μέσα από ανθρωπολογικές παρατηρήσεις. Δεν απουσιάζει τέλος η διεπιστημονική προσέγγιση της λογοτεχνίας, όπως αποδεικνύει το εκτενές κεφάλαιο όπου το κείμενο του Οβιδίου ερμηνεύεται δευτερογενώς – μέσα από την πρόσληψή του από έναν εμπνευσμένο χαρακτήρα του 18ου αι.

Ο Michael von Albrecht αφιέρωσε *Το βιβλίο των μεταμορφώσεων* στη μνήμη του Walther Kraus, του συγγραφέα μιας από τις καλύτερες – μέχρι τις μέρες μας – εισαγωγές στο έργο του Οβιδίου.⁹ Περίπου εξήντα χρόνια μετά τη συμβολή του Kraus ο von Albrecht προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό – κατά βάσιν περισσότερο ή λιγότερο εξειδικευμένους μελετητές της λατινικής λογοτεχνίας – ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο στο έπος του Οβιδίου.¹⁰ Ο αναγνώστης έχει παράλληλα την ευκαιρία να απολαύσει ένα σπάνιο πια δείγμα φιλολογικής γραφής που διακρίνεται από ακρίβεια, ευθυκρισία, βαθιά γνώση του αντικειμένου και εξαιρετικά λεπτό γλωσσικό αισθητήριο τόσο ως προς τη γλώσσα της κριτικής όσο και ως προς εκείνη του αντικειμένου της.

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΤΣΙΤΣΙΟΥ-ΧΕΛΙΔΟΝΗ

Στυλιανός Λαμπάκης - Σπύρος Ν. Τρωιάνος - Ελένη Γ. Σαράντη - Τηλέμαχος Κ. Λουγγής - Βασιλική Ν. Βλυσίδου - Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινό Κράτος και Κοινωνία. Σύγχρονες Κατευθύνσεις της Έρευνας*, Αθήνα, Ηρόδοτος/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003, σελ. 155, εικ. 12, παράρτ. 1.

Πνευματικό προϊόν της συμμετοχής του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών στις ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις «Επιστήμης Κοινωνία» που οργάνωσε κατά την περίοδο 2000-2001 το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών συνιστά ο τόμος *Βυζαντινό Κράτος και Κοινωνία. Σύγχρονες Κατευθύνσεις της Έρευνας*, ο οποίος περιλαμβάνει έξι μελετήματα γνωστών ερευνητών.

Ο στόχος που επιχειρείται να επιτευχθεί με τη συναγωγή των έξι με-

9. Βλ. W. Kraus, «Ovidius Naso (Überarbeiteter Beitrag aus RE XVIII 2, 1910-1986)», στο M. von Albrecht - E. Zinn (επιμ.), ό.π. (σημ. 4), σσ. 67-166.

10. Ανάλογη εισαγωγική λειτουργία θα μπορούσε να αποδώσει κανείς και στο συλλογικό έργο που εξέδωσαν οι Ph. Hardie - A. Barchiesi - St. Hinds (επιμ.), *Ovidian Transformations: Essays on the «Metamorphoses» and its Reception* [Cambridge Philological Society, suppl. 23], Κέμπριτζ 1999.

λετημάτων, σύμφωνα με τον πρόλογο, είναι πολλαπλός: (α) να υποδείξει λύσεις σε έως τώρα θεωρούμενα δυσεπίλυτα προβλήματα της βυζαντινολογικής επιστήμης, (β) να παρουσιάσει, με απλότητα και σαφήνεια, όψεις της βυζαντινής πραγματικότητας που αποκαλύπτουν την ιστορική πορεία και την εσωτερική δυναμική της βυζαντινής κοινωνίας, και (γ) να προβάλλει ορισμένες πτυχές της «στάσης ζωής» του *homo byzantinus*, κατά την κλασική ρήση του Kazhdan, κατά την περίοδο ακμής της αυτοκρατορίας. Υπεύθυνος για τον σχεδιασμό αυτής της σειράς διαλέξεων εκ μέρους του ΙΒΕ ήταν ο Τηλ. Κ. Λουγγής, διευθυντής ερευνών του Ινστιτούτου, ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι ο συγκεκριμένος τόμος εγκαινιάζει τη συνεργασία του ΕΙΕ με τις εκδόσεις Ηρόδοτος.

Ο Στ. Λαμπάκης «Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση», σσ. 11-26, παρατηρεί πως σύμφωνα με τους βυζαντινούς διανοητές η μελέτη της αρχαίας γραμματείας μπορούσε να συμβάλει στην ηθική καλλιέργεια του αναγνώστη, στην καταπολέμηση των δοξασιών και των πεπλανημένων αντιλήψεων των εθνικών, αλλά και στην κάλυψη πρακτικών αναγκών του κράτους. Στην προώθηση της αρχαιογνωσίας συνέβαλε η συστηματική αντιγραφή των χειρογράφων που παρέδιδαν τα κλασικά κείμενα, η ίδρυση βιβλιοθηκών υπό την αιγίδα του κράτους και η δράση μεμονωμένων λογίων που επιτέλεσαν σπουδαίο φιλολογικό έργο. Το ενδιαφέρον για την κλασική γραμματεία εκδηλώνεται τόσο στη Βασιλεύουσα όσο και στα περιφερειακά κέντρα της αυτοκρατορίας (Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Αντιόχεια, Καισάρεια, Βηρυτός, Γάζα). Η μελέτη ολοκληρώνεται με σύνομη αναδρομή στις διακυμάνσεις και στις τάσεις, τις οποίες παρουσιάζει η μελέτη της αρχαίας γραμματείας από τα μέσα του 7ου αι. έως και την Παλαιολόγεια αναγέννηση. Γενικά, η συμβολή του Λαμπάκη αποτελεί επιφανειακή προσέγγιση του θέματος, καθώς εξαντλείται στην επανάληψη πολύ γνωστών για τον επαρκή αναγνώστη στοιχείων.

Από μεθοδολογική άποψη αδυναμία του μελετήματος είναι η έλλειψη σύγχρονης και εξειδικευμένης βιβλιογραφίας για τα ζητήματα που θέτει¹ και η σχεδόν αποκλειστική χρήση της *Βυζαντινής λογοτεχνίας* του Η. Hunger και της *Βυζαντινής Φιλολογίας* του Θεοχ. Δετοράκη.

Ο Σπ. Τρωιάνος, «Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο», σσ. 27-56, διερευνά με το γνωστό γλαφυρό του ύφος, το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου νόμος για τον μέσο πολίτη της αυτοκρατορίας, υπογραμμίζει την πολύ προσωπική σχέση που είχε αναπτύξει ο βυζαντινός άνθρωπος με τον νόμο και ιχνηλατεί τη στάση του έναντι του νόμου, τόσο ως υποκειμένου στον νόμο όσο και ως άτυπου παράγοντα στη νομοθετική διαδικασία. Επίσης, αναφέρεται στην αξιοποίηση των προοιμίων των νομοθετικών έργων εκ μέρους του εκάστοτε βασιλέα ως μέσων προσέγγισης των πολιτών, προβολής της αυτοκρατορικής προπαγάνδας

1. Ενδεικτικά βλ. σσ. 14, 15, 18, 26, σημ. αρ. 7, 9, 17, 36 αντιστοίχως.

και νομιμοποίησης τόσο του ίδιου του βασιλέα όσο και της βασιλείας ως ιδανικού πολιτειακού συστήματος. Επιπλέον, υποδεικνύει τους παράγοντες που επηρέαζαν τη σκέψη του βυζαντινού νομοθέτη (αυτοκρατορική ιδεολογία, ρητορικά κείμενα πολιτικού χαρακτήρα, Πατερική γραμματεία), διαπιστώνει τη δυσλειτουργία στην απονομή δικαιοσύνης και τα διάφορα προβλήματα που την παρεμπόδιζαν (μεροληψία και δωροληψία δικαστών, παρεμβάσεις ανώτατων κρατικών αξιωματούχων ή, πολλές φορές, και του ίδιου του βασιλέα, χαλαρή σχέση του βυζαντινού δικαστή με τον νόμο, προσπάθεια καταπάτησης-παρερμηγείας του νόμου και παραπλάνησης ή χειραγώγησης του δικαστή εκ μέρους των διαδίκων), και επισημαίνει την προσπάθεια της πολιτείας να διασφαλίσει την κατά το δυνατό καλύτερη διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης, και της Εκκλησίας να συμβάλει ως εγγυήτρια προς την κατεύθυνση αυτή. Άξια μνείας είναι η πλούσια υποστηρικτική βιβλιογραφία που συνοδεύει το κείμενο και, κυρίως, η βαθιά και σφαιρική γνώση του συντάκτη του για το θέμα, η οποία αποδίδει σημαντικότερα πορίσματα.

Μια βιβλιογραφική προσθήκη ήσσονος σημασίας: στη σ. 36, όπου γίνεται μνεία στο ζήτημα της πατρότητας των *Παραινετικών Κεφαλαίων* που τυπικά αποδίδονται στον Βασίλειο Α΄ Μακεδόνα, θα άξιζε τον κόπο να παρατεθεί η σχετική βιβλιογραφία.²

Η Ελένη Σαράντη «Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη», σσ. 57-87, + εικ. 12, παρέχει πληροφορίες για τον ενδυματολογικό κώδικα και για τον κώδικα δημόσιας συμπεριφοράς και δημόσιων εμφανίσεων των ρωμαίων αριστοκρατών κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, επισημαίνοντας ότι οι δημόσιες εμφανίσεις τους είχαν τη μορφή μελετημένων παραστάσεων δύναμης και πλούτου. Επιπλέον, παρουσιάζει τη λειτουργία των δημοσίων λουτρών ως χώρων κοινωνικών επαφών και κοινωνικής προβολής, καθώς και τη σταδιακή μεταβολή του δημόσιου χαρακτήρα των λουτρών σε ιδιωτικό υπό την επίδραση του χριστιανισμού. Ακολουθώντας, αναφέρεται στο θέατρο και στον ιππόδρομο ως χώρους δημόσιου θεάματος (το πρώτο αφορούσε στις λαϊκές τάξεις, ενώ ο δεύτερος προσήλκυε τους αριστοκράτες). Οι δημόσιες αυτές διασκεδάσεις, σταδιακά και υπό την επίδραση των δυσμενών συνθηκών στην οικονομία και της Εκκλησίας, παρακμάζουν. Στα πλαίσια των ιδιωτικών διασκεδάσεων των πρωτοβυζαντινών αριστοκρατών, η Σαράντη

2. Πρώτος το πρόβλημα της πατρότητας έθεσε ο K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des römischen Reiches* (527-1453), [Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft IX/1], München ²1897, σ. 458: από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. Π.Α. Αγαπητός, «Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ στη φιλομακεδονική γραμματεία (867-959)», *Ελληνικά* 40 (1989) 312· P. Odorico, «La lettre de Photius à Boris de Bulgarie», στον τόμο: V. Vavřínek (εκδ.), *Byzantium and its Neighbours* (= *Bsl.* 54, 1993), σ. 86· S. Tougher, *The reign of Leo VI (886-912): politics and people*, Leiden-New York 1997, σσ. 10-11· K. Παϊδας, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνων» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085)*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005, *passim*.

εκθέτει τον κοινωνικό ρόλο και την τυπολογία των ιδιωτικών δείπνων, παρουσιάζει τη σημασία των ιδιωτικών επισκέψεων (μέσο αναφυχής και ανάπτυξης κοινωνικών επαφών) και αναλύει τη συνήθεια των αριστοκρατών να επιζητούν ανάπαυλα και στιγμές απόλαυσης στις εξοχικές τους επαύλεις. Καταλήγοντας, περιγράφει λεπτομερώς το (αστικό) μέγαρο των αριστοκρατών (αρχιτεκτονική, διάκοσμος, λειτουργικότητα) και αναλύει τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν στην εκδήλωση της κρίσης που έπληξε τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και είχε ως συνέπεια της την υποχώρηση της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, όπως αυτή εκφράστηκε με τον περιορισμό των ανοιχτών χώρων και με τη μετατροπή τους σε διαμερίσματα προς ενοικίαση σε οικογένειες χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Άξια μνείας και η πλούσια βιβλιογραφία που παρατίθεται, καθώς και οι εικόνες που συνοδεύουν το κείμενο, ενώ εμφανής είναι η βαθιά γνώση της συγγρ. για το θέμα που διαπραγματεύεται, καθώς και η αναπαραστατική «δύναμη» του κειμένου της.

Λίγες παρατηρήσεις ήσσονος σημασίας: σ. 57, σημ. αρ. 3, η πλήρης παραπομπή είναι Fl. Dupont, «Daily life in ancient Rome» (translated by Chr. Woodall), Oxford-Cambridge 1993, σσ. 239-241, 258-266· σ. 85, σημ. αρ. 95, δεν αναφέρεται το όνομα της Julia M. H. Smith, που επιμελήθηκε την έκδοση του αναφερόμενου τόμου· εκτός από την έκδοση του I. A. Heikel που σημειώνεται στη σ. 69, σημ. αρ. 45, αναφέρω και την έκδοση του F. Winkelmann, *Eusebius Werke*, Berlin: Akademie-Verlag 1975· αντί της λέξης *ελειούς* που χρησιμοποιείται στη σ. 70 ίσως είναι καταλληλότερη η λέξη *σπίουρους* που είναι περισσότερο δόκιμη στα Νέα Ελληνικά.

Ο Τηλ. Λουγγής, «Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα», σσ. 89-106, διερευνά τους λόγους που οδηγούν στη διαμόρφωση αγροτικού χαρακτήρα της κοινωνίας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο (βαριά φορολογία, παρακμή δουλοκτητικού συστήματος, οικονομική κατάρρευση της τάξης των *curiales*), η οποία εκφράζεται με τη μετακίνηση του εμπορίου και της βιοτεχνίας στην ύπαιθρο, με την ανάπτυξη της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, με τη μεταβολή της αρχαίας αστικής οικονομίας σε κλειστή φυσική οικονομία της υπαίθρου και με τον καθολικό οικονομικό μαρασμό των μικρών πόλεων. Η παρακμή αυτή δημιουργεί πρόσκαιρη και φαινομενική ακμή των μεσαίων πόλεων και μεγάλων πόλεων (λόγω του ρεύματος φυγής από τις μικρές πόλεις), στις οποίες, όμως, μεταβάλλεται η σύνθεση του κοινού της αγοράς της αρχαίας πόλης και εντείνεται η ταξική διαφοροποίηση μεταξύ πλουσίων και φτωχών. Παρουσιάζονται οι νέες τάξεις που αποτελούν τη διοικητική αριστοκρατία στη μεσαιωνική πόλη (ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι, συγκλητικοί, μεγάλοι ιδιοκτήτες, επίσκοποι), εκτίθενται οι μεταβολές στη λειτουργία και στο χαρακτήρα της σε σχέση με την αρχαία (παύση αρχαίας δημοτικής αυτοδιοίκησης, γενική έκπτωση αστικών λειτουργιών της πόλης), αιτιολογείται η παρακμή και των μεσαίων πόλεων –λόγω,

κυρίως, της διάλυσης της μεγάλης μάζας δούλων και ακτημόνων που για ένα διάστημα διετηρείτο αρραγής- και αναλύεται η διαδικασία που οδήγησε στον σταδιακό αποκλεισμό της ενδοχώρας, στη συρρίκνωση των πόλεων αυτών, στη μετατροπή τους σε κάστρα και στη θεωρούμενη από τον συγγραφέα απομόνωση του μεσαιωνικού ανθρώπου.

Επιμελημένη και επαρκής η υποστηρικτική βιβλιογραφία που παρατίθεται – ωστόσο, σε μελετήματα αυτής της θεματικής είναι απαραίτητη, πλέον, η αναφορά στον τόμο Α. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteen Century* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 2002 – ενώ ενδιαφέρουσα είναι η συνολική οπτική του συντάκτη.

Η Βασιλική Βλυσίδου, «Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία (9ος-10ος αι.)», σσ. 107-123, περιγράφει τις διεργασίες μέσω των οποίων από τον στρατό των θεμάτων αναδεικνύεται ο πυρήνας της βυζαντινής κυρίαρχης τάξης του 9ου και 10ου αι. Σύμμαχος της τάξης αυτής είναι μια νέα και αξιολογότερη μερίδα ανώτατων κληρικών με πολλά προσόντα (μεγάλη μόρφωση και μεγαλύτερη ακόμα περιουσία) και προέλευση από την τάξη των λαϊκών. Από τη σύμπλευση αυτή ο αυτοκρατορικός θεσμός θα δεχτεί τις σοβαρότερες «αντιρρήσεις» και επιθέσεις. Από τις αρχές του 9ου αιώνα πληθαίνουν οι αναφορές των πηγών σε οικογένειες αξιωματούχων, οι οποίες προέρχονται κυρίως από τη Μ. Ασία και οφείλουν την ισχύ τους στον πλούτο, στα αξιώματα και στην καταγωγή τους. Κατά το β' μισό του 9ου αι. ο Λέων Ε' ο Αρμένιος και ο Θεόφιλος αποπειρώνται ανεπιτυχώς να πλήξουν τη νέα άρχουσα τάξη και να στρέψουν τον στρατό εναντίον του κλήρου. Ακολούθως, οι τρεις πρώτοι εκπρόσωποι της Μακεδονικής δυναστείας προσπαθούν χωρίς αποτέλεσμα να ελέγξουν την εκκλησιαστική ηγεσία. Ιδιαίτερως ο ιδρυτής της δυναστείας Βασίλειος Α' με τη δολοφονία του προκατόχου του Μιχαήλ Γ' αποπειράται να στηρίξει τον αυτοκρατορικό θεσμό και να ανακόψει με τη βία την πορεία ενδυνάμωσης του Αρμενο-παφλαγονικού οίκου, ο οποίος την περίοδο εκείνη είναι ο ισχυρότερος των Καππαδοκών, και της υπόθαλψης αξεπέραστης εχθρότητας μεταξύ των δύο αυτών οικογενειών. Ως αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής δημιουργείται οικογενειοκρατία στις τάξεις του στρατεύματος, αποξενώνεται ο αυτοκράτορας από τις μεσαίες και κατώτερες τάξεις του στρατεύματος και, εντέλει, η αριστοκρατία αναδεικνύεται σε υποχρεωτικό μεσολαβητή μεταξύ του ισχυρού αυτοκράτορα και των αφανών υπηκόων του. Αναπόφευκτα, ο μεσολαβητής αυτός έχει στενές σχέσεις, άλλοτε καλές και άλλοτε κακές, με την κεντρική εξουσία και αποτελεί πάντοτε δυνάμει ανταπαιτητή της μέγιστης αρχής. Χαρακτηριστικό του άρθρου η μεθοδικότητα και η οξεία κρίση της συγγρ. κατά τη διερεύνηση του θέματος.

Λίγες παρατηρήσεις βιβλιογραφικού χαρακτήρα: στη σ. 112 η Βλυσίδου αναφέρεται στην «ανήμπορη λύσσα του Μιχαήλ Γ' σε συμποτικά όργια, η οποία

του προσήψε τη φήμη του μέθυσου». Ωστόσο, παλαιότεροι και σύγχρονοι ερευνητές έχουν εκφράσει με πειστικά επιχειρήματα σοβαρές επιφυλάξεις για το αν ο Μιχαήλ Γ΄ ήταν μέθυσος και ανίκανος για τον βασιλικό θώκο, καθώς και για την εγκυρότητα των πηγών που υποστηρίζουν την άποψη αυτή³. Μια «τεχνική» παρατήρηση: στη σ. 115, σημ. αρ. 40, να διαγραφεί το όνομα του εκδότη της *Συνέχειας Γεωργίου Μοναχού*, το οποίο έχει ήδη δηλωθεί στη σ. 110, σημ. αρ. 17.

Ο Αλ. Σαββίδης «Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου (με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)», σσ. 125-155, αναφέρεται στην αδιάκοπη επαφή και στις σχέσεις των Βυζαντινών με τα ποικίλα τουρκόφωνα (τουρανικά) φύλα από τις αρχές του 4ου έως τα μέσα του 15ου αι. Περιγράφονται εν συντομία τα μεταναστευτικά ρεύματα των τουρκόφωνων αυτών φύλων, κυρίως των Τουρκομάνων, που τα οδήγησαν στα σύνορα του Βυζαντίου. Η αδιάκοπη επικοινωνία και η στενή σχέση που εκ των πραγμάτων αναπτύσσεται μεταξύ της αυτοκρατορίας και των όμορων, πλέον, μορφωμάτων δημιουργεί στους Βυζαντινούς την ανάγκη να αναπτύξουν την απαραίτητη ορολογία, προκειμένου να προσδιορίζουν και να διακρίνουν τα διάφορα αυτά φύλα των τουρκόφωνων, η οποία, όπως παρατηρεί ο συγγρ., παρουσιάζει πολλά προβλήματα, καθώς άλλοτε θεμελιώνεται σε αρχαιοπρεπείς και αναχρονιστικούς τύπους και επικλήσεις (υπό την επίδραση των αρχαιοελληνικών προτύπων και της Γραφής) και άλλοτε επηρεάζεται από την τάση «γενίκευσης» των Βυζαντινών, οι οποίοι συνήθιζαν να αποκαλούν «βάρβαρους» τόσο τους εχθρούς της αυτοκρατορίας όσο και τους μη ελληνόφωνους πληθυσμούς και τους αλλόθρησκους λαούς. Το ενδιαφέρον του Σαββίδη επικεντρώνεται στη σημασιολογική διαλεύκανση της σχετικής ορολογίας. Η μελέτη συνοδεύεται από αγγλική περίληψη, από «παράρτημα επιλογής όρων και τίτλων και από «επιλογή βιβλιογραφίας».

Η πρώτη παρατήρηση αφορά στη μεθοδολογία που ακολουθεί ο Σαββίδης στις παραπομπές του: εν αντιθέσει προς την πρακτική που ακολουθούν όλοι οι υπόλοιποι συμμετέχοντες στον τόμο, ο Σαββίδης αναφέρεται σε βυζαντινές πηγές χωρίς να δηλώνει ούτε την έκδοση που ακολουθεί ούτε την ακριβή θέση των χωριών που χρησιμοποιεί (σχετικά βλ. σσ. 125-126, όπου υπάρχει «νεφελώδης» αναφορά στα *Τακτικά* του Λέοντος Σ΄ και σε κάποιο «άγνωστο» κείμενο του πατριάρχη Νικόλαου Α΄ Μυστικού, σ. 127, όπου αναφέρεται το σύγγραμμα του

3. Σχετικά βλ. Grègoire, «Inscriptions historiques Byzantine. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Inrogne», *Byzantion* 4 (1927-1928) 437-469· του ιδίου, «Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre. Les sources historiques de Digenis Akritis et le titre de μέγας βασιλεύς», *Byzantion* 5 (1929-1930) 327-346· του ιδίου, «Études sur l'épopée byzantine», *REG* 46 (1933) 26-69· του ιδίου, «Études sur le neuvième siècle» *Byzantion* 8 (1933) 515-550. Επίσης, βλ. R. J. H. Jenkins, «Constantine VII's Portrait of Michael III», *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* (Acad. Royale de Belgique), Série V, 34 (1948) 71-77 (= R. J. H. Jenkins, *Studies on Byzantine History in the 9th and 10th Centuries*, London 1970, αρ. I)· G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII/1.2], München ³1963, σ. 186, και Π. Α. Αγαπητός, *ό.π.*, 285-322 passim.

Κων/νου Ζ' Πορφυρογέννητου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, σσ. 136-137, και μνημονεύεται πλήθος βυζαντινῶν συγγραφέων χωρὶς διευκρίνιση σχετικά με το ποιο ἔργο κάθε συγγραφέα εννοεῖται, ποιο εἶναι το ἐπίμαχο χωρίο και ποια ἐκδοση ακολουθεῖται για κάθε κείμενο). Οι παραλείψεις αυτές, σε συνδυασμό με την παντελή ἀπουσία χωρίων ἀπὸ τις πηγές, δημιουργοῦν σοβαροὺς προβληματισμοὺς στον ἀναγνώστη του κειμένου. Παράλληλα, πρόβλημα στον ἀναγνώστη προκαλεῖ και η πλήρης ἔλλειψη – ἔστω και ἐνδεικτικῶν – χωρίων ἀπὸ τις πηγές, ὅταν ἀναφέρονται ἐθνολογικοὶ ὅροι που ἀρῶνται ἀπὸ αυτές (ἐνδεικτικὰ βλ. σσ. 138-139). Επιπλέον, με ἐκπληξη διαπιστώνεται ὅτι ο Σαββίδης, ὅταν ἀνατρέχει στη σύγχρονη βιβλιογραφία, στηρίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σε δικές του μελέτες, μολονότι αρκετοὶ ἐρευνητές ἔχουν ἀσχοληθεῖ και ἀσχολοῦνται με τα ζητήματα αυτά (δειγματοληπτικὰ βλ. σσ. 126, 130, 131, 132, 134, 135, 137, 138 και ἀλλοῦ), ἐνὼ πολλὲς ἀπὸ τις πηγές που ο ἴδιος παραθέτει στην «ἐπιλογή βιβλιογραφίας» δεν χρησιμοποιοῦνται καθόλου στο κείμενό του (ἐντελῶς δειγματοληπτικὰ βλ. τις μονογραφίες των Π. Ἀντωνόπουλου, Κ. Ἀμαντου, Cl. Cahen, R. Giraud, και τις μελέτες των Ch. Brand, A. Bryer, Averil Cameron, J. Richard). Επιπρόσθετα, εἶναι μάλλον «ἀκομψή» και ἀναχρονιστικὴ ἐπιλογή η ἀπόδοση, και μάλιστα ευκαιριακὴ και ἐπιλεκτικὴ, στα ἐλληνικά των ονομάτων ορισμένων ἀπὸ τους νεότερους συγγραφείς, στους οποιους ἀναφέρεται ο Σαββίδης (για παράδειγμα βλ. σ. 131, «Γκιούλα (Ιούλιος) Μοράβτσικ, σ. 135, «Γεώργιο Οστρογκόρσκυ»· ἀκόμη, πολλὲς φορές ἄρθρα και μονογραφίες συντομογραφοῦνται με διαφορετικὸ τρόπο (π.χ. βλ. σ. 140 και σ. 142 για το Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Ἀπὸ το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία*).

Ορισμένες ἐπιπλέον ἐπισημάνσεις: ο Σαββίδης ἀποδίδει στα νέα ἐλληνικά το «τοῖς Ῥωμαϊκοῖς (...) ἤθεσι», σ. 125, ὡς τα «βυζαντινὰ ἤθη», χρησιμοποιώντας ἕναν ὅρο (*Βυζάντιο*) τον οποιό το ἐπίσημο κράτος, ἀλλὰ και οι ἴδιοι οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας οὐδέποτε μεταχειρίστηκαν και ο οποιός «ἀλλοιώνει» την πολιτικὴ θεωρία της «ρωμαϊκῆς» αυτοκρατορίας που τόσο προέβαλε και υπερασπίστηκε η ἐπίσημη κρατικὴ πολιτικὴ· θεωρῶ ὅτι, ἐάν ἀπέδιδε το χωρὶς ὡς «ρωμαϊκὰ ἤθη» οὔτε το νόημα θα ἀλλοίωνε, οὔτε ζήτημα ορολογίας θα ἐτίθετο. Ἐπίσης, στις σσ. 139-140, το τμήμα «Ὅμως, ὅπως γνωρίζουμε (...) σελ. 124 με τη σημ. 14» εἶναι μάλλον περιττὸ και δεν ἐναρμονίζεται με το χαρακτῆρα του λοιποῦ κειμένου.

Στις ἀδυναμίες του τόμου πρέπει να ἐπισημανθεῖ ο «ἀνισοβαρῆς» ἀπὸ ἀποψη ἐπάρκειας, μεθοδολογίας και τεκμηρίωσης χαρακτῆρας των μελετημάτων που περιέχονται.

Λίγες παρατηρήσεις «τεχνικῆς» φύσης ἡσσονος σημασίας: αρκετὰ συχνὰ δεν ἀναφέρονται οι ἐκδόσεις των βυζαντινῶν κειμένων που χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τους συντάκτες των μελετημάτων (ἐνδεικτικὰ, ο Λαμπάκης στη σ. 12, σημ. ἀρ. 2, δεν ἀναφέρει ποια ἐκδοση χρησιμοποιεῖ για την Ἀπολογία του Ιουστίνου, ο Λουγγῆς στις σσ. 89-99, ὅπου μνημονεύει τον Θεοδώρητο Κύρου δεν δηλώνει ποια ἐκδοση χρησιμοποιεῖ, ἐνὼ το ἴδιο συμβαίνει και στη στη σ. 98, σημ. ἀρ. 29, ὅπου δεν δηλώνεται η ἐκδοση του Λόγου XXV του Λιβάνιου, ἐνὼ ο Σαββίδης για ὅλα τα βυζαντινὰ κείμενα, στα οποιὰ ἀναφέρεται, δεν δηλώνει τις ἐκδόσεις που μεταχειρίζεται)· οι τόποι ἐκδοσης των βιβλίων συνήθως γράφονται στη γλώσσα στην οποιὰ εἶναι γραμμένο κάθε βιβλίο, ἀλλὰ υπάρχουν και αρκετές ἐξαιρέσεις (π.χ. Λαμπάκης, σ. 13, σημ. ἀρ. 6, σ. 22, σημ. ἀρ. 24, Τρωιάνος, σ. 40, σημ. ἀρ. 46, η

Βλυσίδου, σ. 111, σημ. αρ. 24 δηλώνει τον τόπο έκδοσης του τόμου των Α. Bryer-Judith Herrin αγγλικά, ενώ σε όλες τις άλλες περιπτώσεις το κάνει στα ελληνικά· για να δηλωθεί ο επιμελητής έκδοσης ενός βυζαντινού κειμένου ή ενός συλλογικού τόμου χρησιμοποιούνται διάφορες βραχυγραφίες (π.χ., στη σ. 28 [έκδ.], στη σ. 37 (εκδ.), στις σσ. 58, 107 έκδ.· αρκετές φορές γίνονται αναφορές σε βυζαντινούς συγγραφείς, χωρίς να δηλώνεται ο τίτλος του έργου τους (π.χ., σσ. 89-99, όπου μνημονεύεται ο Θεοδώρητος Κύρου, αλλά δεν δηλώνεται ο τίτλος του έργου, στο οποίο ανήκει το χωρίο που παρατίθεται)· δεν λείπουν και τα τυπογραφικά παροράματα: σ. 13 αντιλήφων αντί αντιλήψεων, σ. 14, ὦν αντί ὠν, σ. 129 αποθανατίσει αντί απαθανατίσει, σ. 133 οι περί ως ο λόγος αντί οι περί ὧν ο λόγος. Επίσης, η έλλειψη ενιαίας πρακτικής παραπομπών έχει ως συνέπεια την άσκοπη επανάληψη βιβλιογραφικών δεδομένων, τόσο συνολικά όσο και εντός του κάθε μελετήματος.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο τόμος έχει πολλά να προσφέρει στον αναγνώστη, καθώς «φωτίζει» ιδιαίτερες όψεις της βυζαντινής κοινωνίας και υπεισέρχεται στον ιδεολογικό κόσμο των Βυζαντινών και, ως εκ τούτου, η αξία του σε καμία περίπτωση δεν είναι αμελητέα.

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ

Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, recensuit Günter Prinzing [Corpus Fontium Historiae byzantinae, vol. XXXVIII, Series Berolinensis], Berlini - Novi Eboraci, Walter de Gruyter, 2002, σελ. xiii + 388* + 535.

Το έργο του αρχιεπισκόπου Δημητρίου Χωματηνού αποτελεί πολύτιμη πηγή για τους κανονολόγους, τους νομικούς και τους ιστορικούς και διαφωτίζει πτυχές της ιστορίας του κράτους της Ηπείρου που ιδρύθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, των σχέσεών του με την αυτοκρατορία της Νίκαιας, αλλά και γενικότερα την εσωτερική ιστορία του Βυζαντίου.

Ένα από τα desiderata της βυζαντινολογίας ήταν η κριτική έκδοση του έργου, καθώς η έκδοση του καρδινάλιου J. B. Pitra (1891) υστερούσε σημαντικά και κατά καιρούς είχαν εκδοθεί μεμονωμένα κείμενα (από τον D. Simon, την Αγγελική Λαΐου, τον G. Prinzing κ.ά.) με διορθώσεις και σχόλια.

Η κριτική έκδοση του τμήματος του έργου του Δ. Χωματηνού που φέρεται με τον τίτλο *Πονήματα διάφορα* είχε εξαγγελθεί από χρόνια από τον G. Prinzing, καθώς είχε αποτελέσει τη διατριβή του επί υφηγεσία στο Münster το 1980. Κρατώντας κανείς τώρα στα χέρια του το βιβλίο αυτό και βλέποντας τον όγκο του, τις πολλές παραμέτρους που εξετάζει ο εκδότης και το πλήθος των παραπομπών στη σύγχρονη βιβλιογραφία, δικαιολογεί την καθυστέρηση αυτή.

Το βιβλίο διαιρείται σε δύο μέρη που ακολουθούν ιδιαίτερη αρίθμηση:

το Α' Μέρος με τον γενικό τίτλο Προλεγόμενα (Prolegomena), σσ. 3*-387*, και το Β' Μέρος με την έκδοση των κειμένων, σσ. 2-462. Η έκδοση συνοδεύεται από καταλόγους κυρίων ονομάτων, λέξεων, όρων, χωρίων και τρεις πίνακες με φωτογραφίες των χειρογράφων.

Στα Προλεγόμενα εξετάζονται: (1) Ο βίος και η δράση του Δημ. Χωματηνού (η καταγωγή, η σταδιοδρομία του ως χαρτοφύλακα της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, η εκλογή του ως αρχιεπισκόπου και η επίδρασή του στην εκκλησιαστική πολιτική του κράτους της Ηπείρου). Σε παράρτημα δίδεται η σχετική έρευνα για την ορθή εκφορά του επιθέτου Χωματηνός ή Χωματιανός με βάση τα χειρόγραφα. Ο Grinzing κλίνει προς την πρώτη. (2) Το έργο του Δ. Χωματηνού και οριοθέτηση των Πονημάτων σε σχέση με τα άλλα έργα (Ερωταποκρίσεις, Κατηχήσεις, ποιήματα και επιγράμματα). (3) Τα ύποπτα (dubia). (4) Τα ψευδεπίγραφα (5) Τα κατεστραμμένα ή χαμένα χειρόγραφα.

Το μεγαλύτερο μέρος το καταλαμβάνει η ανάλυση των Πονημάτων (VI. Die Pnemata diaphora), σσ. 62*-307*, με τη σειρά και την αρίθμηση που εμφανίζονται στα χειρόγραφα και στην έκδοση Pitra. Επειδή πρόκειται για έγγραφα, δίδονται με ακρίβεια και λεπτομερή ανάλυση σύμφωνα με τους κανόνες της Διπλωματικής τα εξής στοιχεία (VI.1, σσ. 62*-268*): Ο αυτοπροσδιορισμός του εγγράφου (π.χ. *ἀπόκρισις*, *ἐπιστολή* κ.λπ.) με τον στίχο της έκδοσης, ο αποδέκτης, ο τίτλος του συντάκτη (πλήρης ο τίτλος του αρχιεπισκόπου ή η έκφραση *ἡ μετριότης ἡμῶν*) ή αυτού που το υπαγόρευσε (*ἡ δεσποτική θεία μεγαλειότης*), καθώς πολλά έγγραφα αποτελούσαν συνοδικές αποφάσεις που τις συνέτασσε ο *ὑπομνηματοφύλαξ* ή ο *χαρτοφύλαξ* της Αρχιεπισκοπής. Δίδεται επίσης σύντομη παράφραση του περιεχομένου, γίνεται μνεία άλλων εγγράφων που αναφέρονται ή παρεμβάλλονται μέσα στο έγγραφο κατά λέξη ή εν μέρει καθώς και προφορικών μαρτυριών. Ακολουθούν η χρονολόγηση ή χρονολογικά στοιχεία του εγγράφου και τέλος παρατίθεται βιβλιογραφία, με εξαντλητική αναφορά όσων ασχολήθηκαν ή και αναφέρθηκαν απλώς στο έγγραφο.

Στο VI.2, σσ. 269*-307*, γίνεται κατάταξη των εγγράφων σε ομάδες με κριτήριο τον τύπο του εγγράφου, δίδεται χρονολογικός πίνακας κάθε είδους και συζητούνται διάφορα συναφή προβλήματα και απόψεις.

Ακολουθεί στο VII, σσ. 308*-345*, η μελέτη της χειρογράφης παράδοσης των Πονημάτων, περιγραφή των χφφ, σχέση των εγγράφων μεταξύ τους (recensio) και αντίστοιχος πίνακας. Στο VIII συζητούνται το θέμα του Πίνακα περιεχομένων που υπάρχει σε ορισμένα χφφ. και οι επικεφαλίδες των εγγράφων (βλ. σσ. 5-18 της έκδοσης). Στο IX εκτίθενται οι αρχές της παρούσας έκδοσης, στο X παλαιότερες ολικές ή μερικές εκδόσεις των Πονημάτων και μεταφράσεις σε διάφορες γλώσσες ορισμένων εγγράφων. Στο τέλος του Α' Μέρους παρατίθεται εκτενής κατάλογος Πηγών και Regesten, Βιβλιογραφία και χάρτης της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος.

Το Β' Μέρος το καλύπτει η έκδοση των 152 Πονημάτων (σσ. 5-562) με κριτικό υπόμνημα και testimonia. Διάφορα και πολλά προβλήματα ιστορικά, προσωπογραφικά, χρονολογικά κ.ά. συζητεί ο G. Prinzing στην Ανάλυση των εγγράφων (Α' Μέρος), το οποίο πρέπει να συμβουλευεται ο χρήστης της έκδοσης.

Επειδή τελευταία με απασχόλησε σε τοπικό συνέδριο η Επισκοπή των Γρεβενών, θα ήθελα να διαφοροποιηθώ από τον εκδότη ως προς τη χρονολόγηση δύο εγγράφων του Δημητρίου Χωματηνού και την ταύτιση δύο ομωνύμων επισκόπων. Πρόκειται για δύο αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος που αναφέρονται σε περιουσιακές διαφορές λαϊκών. Το πρώτο έγγραφο (αρ. 50) είναι συνοδική πράξη της συνόδου της Αχρίδας που συνήλθε την Παρασκευή 7 Ιουνίου της γ' ινδικτιώνος (1230) υπό την προεδρία του Δημητρίου Χωματηνού και στην οποία παρέστησαν μεταξύ άλλων οι επίσκοποι Μιχαήλ Σθλανίτζης και Θεόδωρος Γρεβενού. Στο δεύτερο έγγραφο (αρ. 102) γίνεται μνεία ενός εγγράφου συμβιβασμού που είχαν συντάξει και υπογράψει *ὁ ἐν ἀγίοις Θεόδωρος Γρεβενού* και ο Ευδόξιος Δεύρης. Ο G. Prinzing χρονολογεί λογικά το έγγραφο 102 μετά το 1230 και προ του 1236 (τέλος αρχιερατείας του Δημητρίου Χωματηνού), εφόσον βέβαια, παρατηρεί, πρόκειται για τον ίδιο ιεράρχη Θεόδωρο, ο οποίος πρέπει να ανέλαβε την επισκοπή Γρεβενών το 1217, όταν απελευθερώθηκε η πόλη από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρο Δούκα, και πέθανε λίγο μετά το 1230.

Όπως όμως συνάγεται από το αρχείο του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου, μετά την απελευθέρωση των Γρεβενών φαίνεται πως εκλέχτηκε στην επισκοπή ο χαρτοφύλακας Αθηνών Γεώργιος Βαρδάνης, γεγονός που δεν είχε επισημανθεί μέχρι σήμερα. Στην πρόταση του Απόκαυκου το 1218 να αναλάβει την χηρεύουσα επισκοπή Βουδίτσης¹ ο Γεώργιος Βαρδάνης από τα Γρεβενά αρνείται και αναφέρεται στην επισκοπή Γρεβενών ως *προμνηστευμένην ή ἀρραβωνιζομένην*.² Επιπλέον σε απάντησή του προς τον πατριάρχη το 1222 ο Απόκαυκος λέγει ότι ο Γεώργιος Βαρδάνης υπήρξε *Υποψήφιος* (εκλέχτηκε αλλά δεν χειροτονήθηκε) *τῆς τῶν Γρεβενῶν ἐκκλησίας*.³ Ο Γεώργιος Βαρδάνης αποχώρησε από τα Γρεβενά, όταν εκλέχτηκε μητροπολίτης Κερκύρας, τον Δεκέμβριο του 1219.

Εφόσον το έγγραφο συμβιβασμού του εγγράφου 102 είναι προγενέ-

1. V. Vasiljevskij, «Epirotica Saeculi XIII», *Viz. Vrem.* 3 (1896), αρ. 6, 250.27-36.

2. «Epirotica», αρ. 5, 249.5: *καὶ ὡσπερ τις ἐπαγωγὸς νυμφοστόλος, ἐτέραν ὠραιότεραν ἀντιπαραδεικνύς, πείθεις με τῆς προμνηστευμένης ἀφροντιστεῖν, καὶ 249.31 ὡς εἶναι τὴν ἀρραβωνιζομένην ἐλλείπουσαν οὐδενὸς τῶν θέλξαι ψυχὴν ἀνθρώπου δεδυνημένων.*

3. «Epirotica», αρ. 17, 270.26-30: *Οὐκ ἂν δὲ καὶ εἰς τοῦ σήμερον Κερκύρων τὴν χειροτονίαν ἐπένευσα, εἰ μὴ τὸν ἄνδρα τοῦτον λόγῳ καὶ βίῳ κατανοήσας κοσμούμενον καὶ παρὰ τοῦ Βουλγαρίας ὑποψήφιον γεγονότα τῆς τῶν Γρεβενῶν ἐκκλησίας τοῦ χοροῦ τῶν βουλγαρικῶν ἐπισκόπων ἐξενεγκῶν, τῇ ἡμετέρᾳ συνόδῳ προσήρμωσα...*

στερο ενός ιδιωτικού συμφωνητικού, όπου λέγεται ότι γαμπρός και πεθερά θα μοιράζονταν εξ ημισείας τα χωράφια, όταν το χωριό Βανιάνες στην περιοχή της Βέροιας ελευθερωνόταν από τη λατινική κατοχή, και η Βέροια ελευθερώθηκε στα τέλη 1219 - Ιανουάριο 1220, δεν είναι δυνατόν ο Θεόδωρος του εγγράφου 102 να πρόλαβε να εκλεγεί και να υπογράψει τον συμβιβασμό. Με βάση και άλλα στοιχεία του εγγράφου 102 ο Θεόδωρος του εγγράφου αυτού πιθανότατα χρημάτισε επίσκοπος στα τέλη του 12ου - αρχές 13ου αι. Μετά την απελευθέρωση των Γρεβενών το 1217 εκλέχτηκε από τη σύνοδο της Αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας (Αχρίδος) ο Γεώργιος Βαρδάνης, αλλά προτού χειροτονηθεί μετακινήθηκε στην Κέρκυρα. Επόμενος επίσκοπος μετά το 1220 εκλέχθηκε ο Θεόδωρος του εγγράφου αρ. 50.⁴

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, bearbeitet von F. Dölger, 1. Teil, 2. Halbband. Zweite Auflage neu bearbeitet von A. E. Müller unter verantwortliche Mitarbeit von A. Beihammer [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A. Regesten], Μόναχο, Verlag C. H. Beck, 2003, σελ. xxxv + 248.

Στὸν παρόντα τόμο τῆς ἀπὸ καιρὸ προγραμματισμένης ἐπανεκδόσης τῶν Regesten τοῦ F. Dölger περιλαμβάνονται οἱ περιλήψεις τῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 867-1025, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνος μέχρι τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου Β΄ τοῦ Βουλγαροκτόνου. Γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ πρόσβαση τοῦ σύγχρονου ἀναγνώστη (ἢ καλύτερα χρήστη) στὸν ἀρκετὰ μεγάλο ὄγκο τοῦ ὕλικου ποὺ προστίθεται στὸ πλαίσιο τῆς ἐπανεκδόσης, προκρίθηκε ἡ λύση τοῦ χωρισμοῦ τοῦ ἀρχικοῦ πρώτου τόμου σὲ δύο ἡμίτομους (ἔτη 565-867 καὶ 867-1025).

Μνημειώδης ἦταν ἡ σύλληψη τοῦ ἔργου καὶ ἡ ἐκτέλεσή του ἀπὸ τὸν μεγάλο F. Dölger, ἐξίσου σημαντικὴ καὶ ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἐπανεκδόση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸν A. E. Müller, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν πολύτιμη ἀρωγὴ καὶ συμπαράσταση τοῦ A. Beihammer. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδόση τοῦ τόμου μέχρι σήμερα ἡ ἔρευνα ἔχει προχωρήσει ἀλματωδῶς καὶ τὸ ὕλικὸ ποὺ ἔχει συσσωρευθεῖ εἶναι ἀχανὲς καὶ ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ δαμασθεῖ. Ὅπως δηλώνεται στὸν πρόλογο, στὴν ἀρχικὴ συλλογὴ τῶν 370 περιλήψεων ἔχουν προστεθεῖ 260

4. Βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα Γρεβενά στο πλαίσιο της πολιτικής και εκκλησιαστικής ιστορίας του κράτους της Ηπείρου (α΄ μισό του 13ου αι.)», *Πανελλήνιο επιστημονικό Συνέδριο: Τα Γρεβενά, Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός* (Γρεβενά 1-3 Φεβρ. 2002), επιστημ. επιμ. Μ. Παπανικολάου, Θεσσαλονίκη, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, 2004, σσ. 193-202.

νέες αναφορές, ενώ μόνον είκοσι μνείες έχουν απομακρυνθεί από το Corpus. Δύσκολο ήταν παράλληλα το έργο της διόρθωσης των χρονολογικών ενδείξεων, με βάση τα νέα δεδομένα της έρευνας: 87 ενδείξεις ήμερομηνίας αναθεωρήθηκαν.

Οι άρχες της συγκέντρωσης και της κατάταξης του ύλικου που είχε έπεξεργασθεί ο θεμελιωτής της σύγχρονης βυζαντινής διπλωματικής δεν χρειάστηκε βέβαια να αναθεωρηθούν. Συγκεντρώνονται όλες οι σαφείς μνείες αυτοκρατορικών έγγραφων που υπάρχουν στις πηγές (έλληνικές και μή, κυρίως άραβικές), χωρίς να παραλείπονται αναφορές σε πρεσβείες, συνθήκες με άλλα κράτη κτλ., όπου ή ύπαρξη αυτοκρατορικού έγγραφου πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, ακόμη και όταν δεν αναφέρεται ρητά στις πηγές. Πρέπει να σημειωθεί ότι ή συντριπτική πλειονότητα των έγγραφων που περιλαμβάνονται στη συλλογή έχουν χαθεί. Η άμεση παράδοση των αυτοκρατορικών έγγραφων ξεκινά άργα στο Βυζάντιο (άπό τα μέσα του ΙΑ' αι.), σε αντίθεση με τη μεσαιωνική Δύση.

Η δομή κάθε αναγραφής δεν ξεφεύγει άπό τα παλαιά πρότυπα: Περιλήψη του έγγραφου, δήλωση της πηγής που το αναφέρει ή σπανιότερα της έκδοσης, μνεία των παλαιογραφικών δεδομένων, όπου αυτά είναι προσιτά, παράθεση της σύγχρονης βιβλιογραφίας και συζήτηση των προβλημάτων χρονολόγησης, όταν αυτό είναι άπαραίτητο. Πρόκειται για ένα νέο έπίτευγμα της γερμανικής βυζαντινολογίας, το όποιο θα άποτελέσει, πιστεύω, ένα άναντικατάστατο *vademecum* των μελετητών του Βυζαντίου για πολλές γενιές.

Πανεπιστήμιο Άθηνών

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Λεοντίου Μαχαιρά Χρονικό της Κύπρου: Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων. Εισαγωγή, επιμέλεια: Μιχάλης Πιερής – Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών [Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής ιστορίας, XLVIII], 2003 [=2004], σελ. 462, πίν. 1 [άχρωμος, εντός κειμένου, σ. 59] + 12 [έγχρωμες «Φωτογραφίες χειρογράφων», σε παράρτημα, σσ. 463-476· ακολουθεί, με συνεχόμενη σελιδαρίθμηση, σσ. 477-489, «Κατάλογος Εκδόσεων Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών»].

Οι υστερομεσαιωνολόγοι και νεοελληνιστές (και ιδιαίτερα οι εκδότες και μελετητές που συνασπίζονται, εδώ και σχεδόν ένα τέταρτον αιώνας, στον κύκλο των ελλιπώς ονομαζόμενων *Neograeca medii aevi*) περίμεναν για περισσότερο άπό 10 χρόνια την υπεσχημένη άπό τον πρώτο των δύο επιμελητών [στο εξής: συγγρ.] της παρούσας έκδοσης κριτική έκδοση του σημαντικότερου για τη (μη λογοτεχνική) αφηγηματική πεζογραφία και για το κυπριακό ιδίωμα της υστερομεσαιωνικής περιόδου Χρονικού

(Κρόνικας) του Λεόντιου Μαχαιρά (το έργο φέρεται, σε δύο από τους τρεις ελληνόγλωσσους χειρόγραφους μάρτυρές του, με τους εξής παραπλήσιους τίτλους: *Εξήγησις της γλυκειάς χώρας Κύπρου, η ποία λέγεται Κρόνικα, τουτέστιν Χρονικόν· Εξήγησις παλαιάς ιστορίας νήσου Κύπρου, λεγομένη Κρόνικα*): για έναν πρώτο σχολιασμό τού εκ των υστέρων τροποποιημένου, ανακριβούς και εν μέρει συκοφαντικού τελικού κειμένου (1993) της πρώτης επίσημης εξαγγελίας (1991) του πρώτου τών συγγρ. σχετικά με σχεδιαζόμενη έκδοση βλ. βιβλιοκρισία μου στα *Ελληνικά* 44 (1994) 524-525.

Μάλιστα, κάτω από την προοπτική μιας γρήγορης ολοκλήρωσης της εκδοτικής αυτής προσπάθειας, στην οποία συνέβαλαν επί σειρά ετών γενναιοδωρότατα ποικίλοι κυπριακοί φορείς-χορηγοί (η καταγραφή τους, που φιλοξενείται στον υπογραφόμενο, παραδόξως, μόνον από τον πρώτο τών συγγρ. «Πρόλογο», σ. 21, δεν είναι βέβαιο πως είναι πλήρης, αφού κυπριακές δημοσιογραφικές έρευνες, βλ., π.χ., εφ. *Ένωσις* [Λευκωσίας], 19.1.2002, συμπεριλαμβάνουν στους χορηγούς και τραπεζικούς φορείς, υποθέτοντας μάλιστα τη συνολική επιχορήγηση, και μόνον ως τις αρχές του 2002, στις 60.000 ή και 100.000 κυπριακές λίρες), ορισμένοι ερευνητές και εκδότες κειμένων της εποχής είχαν αναστείλει ομόλογα, ανακοινωμένα από πολύ παλιότερα, εκδοτικά τους σχέδια (βλ., π.χ., Γ. Κεχαγιόγλου, «Για μια νέα κριτική έκδοση και για μια πρώτη χρηστική ανθολογία του Χρονικού του Μαχαιρά», *Ο Κύκλος* [Λάρνακας] 13, Γεν.-Φεβρ. 1982, σσ. 8-10) και, αργότερα, είχαν δώσει στους συγγρ. εύλογη προθεσμία (βλ., π.χ., Γ. Κεχαγιόγλου, «Ιταλικές παραφράσεις του Χρονικού του Τζώρτζη (Μ)πουστρουί/(Μ)πούστρου, ή Από τις σπασμωδικές “εντοπίσεις” ως το εκδοτικό αποτέλεσμα», *Μικροφιλολογικά* [Λευκωσίας] 4, Φθινόπ. 1998, σ. 4) μα και σωπηρές παρατάσεις για την ολοκλήρωση του σχεδίου της κριτικής έκδοσης.

Δυστυχώς, με τις εκπτώσεις που ακολούθησαν (αρχικά το μεταγραμμένο κείμενο των τριών χειρογράφων του Χρονικού και, ενδεχομένως, το κείμενο ιταλόγλωσσης ελεύθερης μετάφρασης ενός κλάδου της ελληνόγλωσσης παράδοσης μεταφέρθηκαν σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων, που διαφημίστηκε πως θα είναι προσιτή στους ερευνητές· τώρα, σ. 62 του κρινόμενου βιβλίου, μαθαίνουμε για «προγραμματιζόμενη έκδοση του κειμένου [του Χρονικού] και σε ηλεκτρονική μορφή») και με το πρόσφατο ξεπούλημα του αρχικού σχεδίου σε «παράλληλη διπλωματική έκδοση» των τριών γνωστών ελληνόγλωσσων χειρόγραφων μαρτύρων, και τη μετάθεση της κριτικής έκδοσης στις κυπριακές καλένδες, επιβεβαιώνεται οδυνηρά η παλιά ρήση *ώδινεν όρος και έτεκε μυν* (και μάλιστα, όπως θα δούμε παρακάτω, *μυν θνησιγενή*).

Χρειάζεται από την αρχή να γίνει μια αυτονόητη διευκρίνιση, που η αλήθεια της δεν μπορεί να ακυρωθεί, όσα σοφίσματα κι αν έχουν επινοηθεί από τους δύο συγγρ., σε παλιότερα δημοσιεύματα ή και στο

πρόσφατο βιβλίο τους: όπως έχω ήδη τονίσει αμέσως ύστερα από την κυκλοφορία του βιβλίου, τον Ιούνιο του 2004 (βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Απολλώνιος της Τύρου»: Υστερομεσαιωνικές και νεότερες ελληνικές μορφές..., τ. 2.1, Θεσσ., Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], σ. 1339), η καθαρά προεκδοτική εργασία που αφορά την πιστή μεταγραφή του κειμένου αντιγράφων (και μάλιστα – όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Χρονικού – πολύ μεταγενέστερων τόσο από το αρχικό κείμενο όσο, πιθανότατα, και από τον αρχέτυπο και τους υπαρχετύπους των κλάδων μιας χειρόγραφης παράδοσης) είναι, βέβαια, εργασία πάγκοινα γνωστή στους παλαιογράφους και εκδότες κειμένων ως αντιβολή (collatio), και μόνο καταχρηστικά μπορεί να ονοματίζεται «έκδοση». Η «αναβάθμιση» μιας τέτοιας προεκδοτικής ενασχόλησης με (αναξιόπιστα και διόλου δυσανάγνωστα ή «μετεπεξεργασμένα») αντίγραφα και η «αναβάπτιση» της σε διπλωματική έκδοση (κάτι που θα ήταν εύλογο και αναμενόμενο – και πάλι, βέβαια, ως πρώτο εκδοτικό σκαλί – μόνο σε περίπτωση αυτογράφων ή, έστω, θεωρημένων/αδειοδοτημένων είτε αξιόπιστων αντιγράφων: έτσι δικαιολογούνται, βέβαια, οι σοβαρές επιστημονικές «τυπογραφικές μεταγραφές» όπως του Λ. Πολίτη στα *Αυτόγραφα Έργα* του Σολωμού, ή οι ποικίλες «διπλωματικές» εκδόσεις χρηστικών εγγράφων με νομικό, πολιτικό κτλ. περιεχόμενο, είτε συναφούς αρχαιικού υλικού κτλ.) αποτελούν αξιοπερίεργες μα και άκριτες πρωτοτυπίες των συγγρ. (αντίστοιχες, π.χ., με την «ανάρρηση» του πολυπλόκαμου διαφημιστικού μηχανισμού μιας φοιτητικής θεατρικής διασκευής ελάχιστου, και αποκλειστικά σκανδαλοθηρικού, τμήματος του Χρονικού από τον πρώτο των συγγρ., 1998 κ.ε., σε δήθεν προμoticio του Μαχαιρά και του έργου του «στο πλατύ κοινό» και στη «διεθνή επιστημονική κοινότητα», βλ., π.χ., τον σύμμικτο τόμο του Θεατρικού Εργαστηρίου Πανεπιστημίου Κύπρου, *Λεόντιος Μαχαιράς, Χρονικό της Κύπρου*, επιμ. Μ. Πιερής κ.ά., Λευκωσία 2000, και στο κρινόμενο εδώ βιβλίο, σσ. 19-20, σημ. 7). Συνάμα αποτελούν και ακραίο δείγμα φιλολογικής νωθρότητας (για να μεταχειριστώ την πιο ανώδυνη δυνατή έκφραση), και αυτό αποτελεί επίσης μια πραγματικότητα που δεν μπορεί να την εξωραΐσει ή να τη συγκαλύψει ούτε και η αδρανής ή σιωπηρά κολακευτική/ενθαρρυντική αντιμετώπιση της προεξαγγελίας τέτοιων πρωτοβουλιών από τα μετρημένα στα δάχτυλα μέλη του σιναφιού προπληρωμένων επιστημονικών συναντήσεων.

Αν εξαιρέσουμε, λοιπόν, τη μικρή εισαγωγή (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω) του βιβλίου, αυτό που μας δίνεται τώρα ως καθαυτό κείμενο της έκδοσης σε έναν από τους πολυτελέστερους τόμους του κυπριακού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (βιβλίο πανόδετο, με πλαστικό προστατευτικό κάλυμμα που απεικονίζει «σύνθεση» αποσπασματικών φωτογραφιών των χειρογράφων· σχήμα μεγάλο, 30X25 εκ.· 12 έγχρωμες, υψηλής πιστότητας, φωτογραφίες εκτός κειμένου) δεν είναι, ουσιαστικά, παρά

το έντυπο (και, όπως θα δούμε, λευφό) αποτέλεσμα μιας εκδοτικής προεργασίας που είχε γίνει ήδη στα 1993-1996, στο πλαίσιο πανεπιστημιακού ερευνητικού προγράμματος, από τη δεύτερη των συγγρ., τότε μεταπτυχιακή φοιτήτρια (βλ. σ. 20 του «Προλόγου» του πρώτου τών συγγρ.: «Στο πρόγραμμα για τον Μαχαιρά εργάστηκε υπό την επιστημονική εποπτεία μου επί τρία χρόνια (1993-1996) η μεταπ(τ)υχιακή τότε φοιτήτρια και από το 1999 διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Cardiff, κ. Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, στην οποία οφείλεται η διπλωματική μεταγραφή των τριών χειρογράφων [όπως και στη συνέχεια, οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου]).

Παραδόξως, μέσα στον ίδιο «Πρόλογο», η παραπάνω αναγνώριση αίρεται ή μετριάζεται τόσο από τον ισχυρισμό, σ. 19, πως ο πρώτος τών συγγρ. είχε ήδη «μεταγράψει [από το 1987 κ.ε.] μόνο ένα τμήμα του χφου V» [αλλού, σ. 19, η «συναναστροφή» του ίδιου «με τα προβλήματα και τους προβληματισμούς που αφορούν στην κατάρτιση του κειμένου μιας νέας κριτικής έκδοσης» μετριέται, στις 30.11.2003, μόνον ως «δωδεκαετής»), όσο και από τους ακόλουθους πληθυντικούς, σ. 20: «προχωρήσαμε [οι δύο συγγρ.] από κοινού στον έλεγχο και την επεξεργασία του κειμένου των μεταγραφών στην Κύπρο, αλλά και με επιτόπια έρευνα και αντιβολές με τα χειρόγραφα στη Βενετία, την Οξφόρδη και τη Ραβένα», «καταρτίσαμε, τέλος, το κείμενο της παρούσας παράλληλης έκδοσης της διπλωματικής μεταγραφής των τριών χειρογράφων», αλλά και από την καταληκτική, προστατευτικά μεγάλθυμη παραχώρηση του πρώτου τών συγγρ. προς τη δεύτερη, σ. 21: «Επιθυμώ, τέλος, να υπογραμμίσω ότι η απόφασή μου να συνεχίσω την παρούσα πρόδρομη εργασία με την κ. Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, δεν αποτελεί τυπική χειρονομία. Εκφράζει την εκτίμησή μου για την ποιότητα της δεκάχρονης συνεργασίας μας».

Το βιβλίο ξεκινά με πίνακα «Περιεχομένων» (σ. 9) και «Γενικές συντομογραφίες» (σ. 11): στις τελευταίες, δεν καταλαβαίνει κανείς ούτε το γιατί εδώ περιλαμβάνονται και sigla – στα οποία αφιερώνεται ειδικός πίνακας (βλ. αμέσως παρακάτω, «Σύμβολα») –, ούτε το γιατί ανάμεσα στα sigla των τριών μαρτύρων της ελληνόγλωσσης παράδοσης του κειμένου, O, R, V, μπλέκεται και το S, δηλ. siglum ενός μη ελληνόγλωσσου μάρτυρα, του βατικανού χφ του ιταλόγλωσσου Χρονικού του Διομήδη Στράμπαλη/Strambali (κατά τους συγγρ., «πιστής» μετάφρασης του κειμένου του χφ R): αφού στο ξενόγλωσσο αυτό κείμενο αναγνωρίζεται τέτοια βαρύτητα μέσα στο βιβλίο, το οποίο αυτοπροβάλλεται, σ. 19, ως «περιορισμένο» [δηλ. απευθυνόμενο σε περιορισμένο κοινό ειδικών] και «αυστηρά επιστημονικό, [που] προσφέρει μια μοναδική βάση δεδομένων, χρήσιμη σε μελλοντικούς εκδότες, αλλά και σε μελετητές της γλώσσας και του ύφους των κειμένων που διασώζουν το έργο του κύριου χρονικογράφου», αναρωτιέται κανείς γιατί οι συγγρ. δεν μετέγραψαν και δεν συμπαρέθεσαν και το ιταλόγλωσσο αυτό κείμενο ως τέταρτο στην «παράλληλη», δηλ. συν-οπτική κατά κατακόρυφες στήλες, «διπλωματική

έκδοσή» τους (όπως είχε κάνει πρόσφατα, 2002, σε δοκιμαστική έκδοση μικρών αποσπασμάτων, η δεύτερη των συγγρ. στα Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca medii aevi, σσ. 307-309), ή, έστω – αν οι βραδύτατοι ρυθμοί εργασίας τους μα όχι και απορρόφησης των σχετικών κονδυλίων δεν τους επέτρεψε ακόμα να μεταγράψουν «διπλωματικά» και το κείμενο αυτό –, γιατί απλούστατα δεν το ανατύπωσαν σε Επίμετρο με βάση την έκδοση του R. de Mas Latrie, ή μια διορθωμένη/ρυθμισμένη μορφή της.

Ακολουθούν «Σύμβολα» (σ. 12), όπου περιορίζομαι να σημειώσω: την αδόκιμη και παραπλανητική απόδοση του πρώτου από τα «σύμβολα» αυτά (δηλ. μιας τελείας σε ακανόνιστο, μέσα στην αράδα, ύψος, η οποία απαντά ανάμεσα σε ορισμένες λέξεις των χειρογράφων) ως «αναγνωστικής στιγμής» (αλλού μέσα στην εισαγωγή, βλ. παρακάτω, βαφτίζεται «αναγνωστική στιγμή ή παύση του γραφέα», μολονότι η «ανάγνωση» δεν έχει να κάνει απολύτως τίποτε με το σημάδι αυτό): την κουτά πολύλογη «ανάλυση» των τριών αμέσως επόμενων «συμβόλων», ήτοι των: | [«τέλος αράδας και αρχή νέας αράδας»], = [«τέλος στήλης και αρχή νέας στήλης»], || [«τέλος σελίδας και αρχή νέας σελίδας»] (θα αρκούσε να σημειωθεί μόνο: «τέλος αράδας (ή: στήλης, ή: σελίδας)»: έτσι, π.χ., με βάση τα «σύμβολα» που δίνονται στο τέλος της πρώτης και τρίτης στήλης της τελευταίας σελίδας της έκδοσης, σ. 462, αναρωτιέται κανείς ποιες είναι οι «νέες σελίδες» των χφφ V, R, και αν καν υπάρχουν): τέλος, τη μηχανογραφική και τυπογραφική απειρία που αποκαλύπτει η χρήση «συμβόλων» όπως τα «α'β» [«ο τόνος ή το πνεύμα βρίσκεται μεταξύ συμφώνων ή μετά από το τελικό σύμφωνο λέξης»], «[[']α» [«ο διαγραμμένος τόνος ή πνεύμα βρίσκεται πάνω από το γράμμα που ακολουθεί»], [[.]] [«το ορθό γράμμα δυνατόν να είναι γραμμένο πάνω από το διαγραμμένο»]: πριν από 40 κιόλας χρόνια, η «τυπογραφική μεταγραφή» του Λ. Πολίτη στα *Αυτόγραφα Έργα* του Σολωμού είχε αντιμετωπίσει τέτοια και μεγαλύτερα προβλήματα αναπαράστασης με πολύ λιτότερες και σαφώς καλύτερες, για τον αναγνώστη, λύσεις της κλασικής τυπογραφίας, και, φυσικά, σήμερα είναι διαθέσιμες πολύ περισσότερες ηλεκτρονικές δυνατότητες πιστότερης οπτικής απόδοσης, όπως, π.χ., αυτή που προσφέρει για τα «υπεργεγραμμένα» ή «υπογεγραμμένα» στοιχεία και την ακριβή θέση τους το πρόγραμμα Quark, γνωστό και στα κυπριακά τυπογραφεία και ήδη χρησιμοποιημένο σε προηγούμενες εκδόσεις του λευκωσιάτικου Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών).

Τα προκαταρκτικά συνεχίζονται με «Βιβλιογραφία» (σσ. 13-18· στην πρώτη αράδα της σ. 13 χαρακτηρίζεται «συνοπτική»: δεν υπάρχει καμιά «συνοπτικότητα», το ορθό θα ήταν να ονομάζεται «Επιλεκτική Βιβλιογραφία» ή «Επιλογή Βιβλιογραφίας». Ευτυχώς, οι αυτοπεριορισμοί της Βιβλιογραφίας αυτής δεν είναι ιδιαίτερα οδυνηροί για τον ειδικό αναγνώστη, αφού οι δύο συγγρ. έχουν ήδη δώσει έναν πολυσέλιδο και πολύτιμο

«Βιβλιογραφικό οδηγό» για το Χρονικό του Μαχαιρά, 1997, και αναγγέλ-
λουν, σ. 13, πως έχουν ετοιμάσει «Συμπλήρωμά» του «το οποίο θα
δημοσιευτεί σύντομα»).

Σημειώνω, πάντως, ότι ως προς τη μέθοδο βιβλιογραφικής κατα-
γραφής επιλέγεται διπλό κριτήριο· άλλα λήμματα (τα περισσότερα)
παρατίθενται ασχολίαστα, άλλα περιλαμβάνουν μικρό περιγραφικό είτε
και αξιολογικό υπομνηματισμό εν είδει εμβρυακής *bibliographie raisonnée/
commentée* (που συχνά είναι ελλιπής ή και αυθαίρετος. Περιορίζομαι σε
ένα και μόνον παράδειγμα: ανεξάρτητα από τη γνώμη που ενδέχεται να
έχουν οι συγγρ. για πρόσφατη γαλλόγλωσση αδημοσ. διδακτ. διατριβή
(της I. Cervellin-Chevalier, 1998, βλ. σ. 13), δεν είναι δυνατόν να κολλούν
με τόσην ευκολία σε έναν ερευνητή τη ρετσινιά πως δεν φτιάχνει «ούτε
διπλωματική ούτε κριτική έκδοση», επειδή «βασίζεται» στη «διπλωματική
μεταγραφή του [χφ] V που έγινε [...] από τους γράφοντες»· από τη στιγ-
μή που το χφ της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης και φωτογραφικές αναπαρα-
γωγές του είναι εύκολα προσιτές σε κάθε μελετητή, και από τη στιγμή
που αμέσως παρακάτω στον ίδιο βιβλιογραφικό υπομνηματισμό τους οι
συγγρ. ομολογούν πως η διατριβή αυτή εισάγει «συμπληρώσεις/διασα-
φηνίσεις από τα [χφφ] O, R και S» και περιέχει «αριθμό επεμβάσεων από
την εκδότρια», τότε η έμμεση μομφή για λογοκλοπή είναι έωλη). Στις
καθαρά τεχνικές αδεξιότητες και ατέλειες της «Βιβλιογραφίας», σημειώ-
νω τον παράδοξο συνδυασμό παραπομπών αγγλοσαξονικού τύπου, π.χ.
«Σάθας 1873: K. Σάθας (εκδ. [γράφε επιμ.] ...)», με την επίταξη τοπο-
χρονολογικών ενδείξεων μέσα σε παρένθεση, π.χ. στο ίδιο λήμμα «...
(Βενετία 1873)», τη συστηματική αδόκιμη πρόταξη (αντί για επίταξη)
κομμάτων πριν από αγκύλες και παρενθέσεις, την κωμικά σχολαστική
ανάμιξη λημμάτων σε ιστορική ορθογραφία και σε μονοτονικό (κάποτε
και λανθασμένα, όπως, π.χ., στην προσβλητική για ένα πρωτοπαλικάρο
του σύγχρονου μονοτονικού, όπως ο E. Κριαράς, αναγραφή συναγωγής
μελετών του ως εξής, σ. 15: «Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και
Γλώσσα»), τη σποραδική δημιουργία σύγχυσης στον αναγνώστη των
βιβλιογραφικών συντομογραφιών (π.χ. οι πανομοιότυπες στο ονομαστικό
σχέλος τους συντομογραφίες «Δημητρακόπουλος 1976» και «Δημητρα-
κόπουλος 1979», σ. 14, δεν αφορούν, όπως δίνουν την εντύπωση, το ίδιο
πρόσωπο, μα δύο διαφορετικά πρόσωπα), την έλλειψη μέριμνας για
εξάλειψη τυπογραφικών σφαλμάτων (π.χ. σ. 17: «Dargouzes» αντί Dar-
rouzès»), μα και λάθη ασυγχώρητα για κύριους συγγρ. (π.χ. σ. 16: δύο
φορές «Κιτρομιλίδης» αντί «Κιτρομηλίδης»).

Χρειάζεται επίσης να ειπωθεί ότι, παρά την αρχική δήλωση πως η
(επιλεκτική) Βιβλιογραφία θα περιλαμβάνει οτιδήποτε αφορά τα χειρό-
γραφα, τις εκδόσεις, τις μεταφράσεις και τις πιθανές πηγές του Χρο-
νικού, σ. 13, απουσιάζουν αρκετά δημοσιεύματα που παρέχουν εκδόσεις
τμημάτων, ή ανθολογήσεις του κειμένου των μαρτύρων (σημειώνω μόνον

την πιθανότητα τελευταία, Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία: Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. 1: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση, Θεσσ., Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001, πρώτη ανατ. με διορθ. 2003, σσ. 48-59, αποσπάσματα με βάση τα χφφ V, R, όπου πρέπει να διορθωθεί, στην κατανομή των τίτλων του Χρονικού που παρέχουν δύο από τα τρία χφφ, ό.π., σ. 48, η εκ παραδρομής απόδοση του τίτλου του χφ R στο «ακέφαλο» χφ O. Σημειώνω, τέλος, ότι και από άλλα σημεία του κρινόμενου βιβλίου συνάγεται πως οι συγγρ. δεν φαίνεται να γνωρίζουν αυτή τη φιλολογική μεταγραφή/έκδοση αποσπασμάτων των χφφ V, R, αφού στη σ. 36 του βιβλίου τους υποστηρίζουν πως εκδίδουν οι ίδιοι «το κείμενο που διασώζει το R [...] για πρώτη φορά»).

Ο επακόλουθος «Πρόλογος» (σσ. 19-21) του πρώτου τών συγγρ. ξεκινά με αναδρομική αφήγηση των περιπετειών της σύλληψης, κυοφορίας, υποστηρικτικής κούρας και γέννησης της κρινόμενης έκδοσης, και καταλήγει σε ευχαριστίες σε οργανισμούς και πρόσωπα. Πολλές λεπτομέρειες (ιδίως όσες εμπλέκουν και πρόσωπα που δεν βρίσκονται πια στη ζωή) είναι, βέβαια, αδύνατον να ελεγχθούν (όπως, φυσικά, ανεξέλεγκτο ήταν και όλο το μυθοπλαστικό συναξάρι για μian παλιότερη και ιλαροτραγική, δήθεν καταδρομή του συγγρ. από «αντίμαχο» συνάδελφό του, που εκτυλισσόταν στα τενάγη της Γαληνοτάτης μεταξύ Μαρκιανής και Ελληνικού Ινστιτούτου και έχει ήδη καταγραφεί, από τον «παθόντα», με υπαινικτικούς γλυκοθλιμμένους και αηδονόλαλους τόνους «εκτός πρακτικών», στα Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου των Neograeca medii aevi). Δεν θα μπω στον πειρασμό να σχολιάσω περισσότερο τον «Πρόλογο» αυτό (ελάχιστες επιμέρους παρατηρήσεις έχω σημειώσει ήδη παραπάνω), θα πρόσθετα, όμως, πως ο αναγνώστης έχει την ευκαιρία να μάθει πως το ουσιαστικοποιημένο επίθ. *μακαριστός*, -ή δεν χρησιμοποιείται μονάχα για νεκρούς κληρικούς ή πάπισσες, αλλά και για κοσμικούς μακαρίτες, -ίτισσες, και, στην κατάληξη του ίδιου κειμένου, να καμαρώσει και ποικιλόβαθμους, κανονικούς ή εντεταλμένους, διδάσκοντες του περιβάλλοντος των συγγρ. ως συλλήβδην πανεπιστημιακούς καθηγητές και καθηγήτριες.

Όπως τονίστηκε από την αρχή, το μόνο άξιο για διεξοδικότερη συζήτηση (πράγμα που δεν σημαίνει, όπως θα δούμε, και αξιόλογο) τμήμα του βιβλίου είναι το Πρώτο Μέρος του, δηλ. η υπογραφομένη και από τους δύο συγγρ. «Εισαγωγή» (σσ. 23-62): αρθρώνεται στα εξής άνισα μέρη: «Α. Προλεγόμενα» (σ. 25), «Β. Ο συγγραφέας» (σ. 26), «Γ. Περιγραφή χειρογράφων» (σσ. 27-39), «Δ. Σχέση χειρογράφων» (σσ. 40-42), «Ε. Σημειώματα χειρογράφων» (σσ. 43-59), «Στ. Εκδοτικές αρχές» (σσ. 60-62).

Η σελίδα των «Προλεγόμενων» αποτελεί ένα από τα σπανιότατα, και προς αποφυγήν, παραδείγματα για το πώς μπορούν να διατυπώνονται τόσες πολλές και μεγάλες ανακρίβειες ή και ασυναρτησίες σε τόσο μικρό χώρο. Έτσι, π.χ., ενώ είναι γνωστό πως υπάρχει δηλωμένη αμφισβήτηση για το αν το Χρονικό του Μαχαιρά είναι, εκτός των άλλων, και λογοτεχνικό κείμενο, τα «Προλεγόμενα» ξεκινούν με την εξής βαρύγδουπη φράση: «Είναι γενικά αποδεκτή από την επιστήμη της φιλολογίας και ιστορίας η μεγάλη σημασία του Χρονικού του Λεοντίου Μαχαιρά ως ιστορικής πηγής, γλωσσικού και λογοτεχνικού μνημείου»· ενώ η ιδεολογία του χρον(ικ)ογράφου συζητείται εδώ και ενάμιση περίπου αιώνα, με πολύ διαφορετικές ή και αντιτιθέμενες συχνά τοποθετήσεις (ελάχιστες από τις οποίες φιλοξενούνται στη «Βιβλιογραφία» του βιβλίου), και εξακολουθεί να παραμένει μόνον εν μέρει διερευνημένη και αμφιλεγόμενη, η ίδια εναρκτήρια φράση του κειμένου συνεχίζει με την εξής ανυποψίαστη βεβαιότητα: «αλλά [είναι γενικά αποδεκτή [...]] η μεγάλη σημασία του Χρονικού] και [ως] φορέα συγκεκριμένης ιδεολογίας για την ιστορία της Κύπρου...» (φυσικά δεν μας λέγεται ποιας)· ενώ η σχέση της ιδεολογίας ενός μεμονωμένου συγγραφέα με τις ιδεολογίες/αντιλήψεις πολύ ευρύτερων συλλογικών μονάδων είναι ζήτημα πολύ επισφαλές, και τέτοια θεωρητικά προβλήματα εξακολουθούν να μένουν ανοιχτά και στην περίπτωση του Μαχαιρά και της «κοινωνίας» του, η δεύτερη παράγραφος των «Προλεγόμενων» ανοίγει με το εξής αναπόδεικτο θέσφατο: «Τα σύγχρονα πορίσματα των επιστημών που αφορούν στα μεσαιωνικά κείμενα μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ως δεδομένη την υπόθεση ότι συγκεκριμένα παραδείγματα κειμενικότητας ενσωματώνουν τις πολιτισμικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές προκαταλήψεις μιας εθνικής ομάδας»· ενώ, τέλος, αυτό που παρατηρείται να συμβαίνει συνηθέστερα με τους μεταγενέστερους χειρόγραφους (μα και έντυπους) μάρτυρες των δημωδών έργων της μη προφορικής γραμματείας είναι μάλλον μια πορεία προς την παραφθορά και την αλλοίωση, και ενώ έχει ήδη δείχτει, με βάση τα γνωστά αντίγραφα-μάρτυρες του Χρονικού του Τζώρτζη (Μ)πουστρου/ (Μ)πούστρου, πόσο αναξιόπιστο και διαβλητό είναι και το χφ V, δηλ. εκείνος ο χειρόγραφος μάρτυρας του Χρονικού του Μαχαιρά που επιλέγεται ως ο καλύτερος από τους συγγρ., αυτή η μεταλλακτική και επιδεινωτική διαδικασία της παράδοσης των κειμένων βαφτίζεται εδώ, χωρίς επιχειρήματα, «δημιουργική αντιγραφή».

Όλα αυτά, και άλλα παρόμοια και χειρότερα, για να προβληθούν τα εξής εθνολάγνα, ολοκληρωτικά και, προπαντός, αυθαίρετα πορίσματα κακοχωνεμένου και επιστημονικοφανούς jargon για τη μορφή έκδοσης που επιλέγεται στο βιβλίο: «Κατά συνέπεια, η διπλωματική μορφή των χειρογράφων στα οποία διασώζεται ένα κείμενο αποτελεί τον πιο πιστό και ακριβή μάρτυρα της γλωσσικής έκφρασης της ταυτότητας μιας εθνικής ομάδας, και επιτρέπει τη μελέτη όλων των γλωσσικών δεικτών

αυτοπροσδιορισμού και αυτογνωσίας. Έτσι οι κειμενικές διαφορές σε σχέση με τα γλωσσικά μέσα που χρησιμοποιούνται σε κάθε περίπτωση σκοπό έχουν την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων ιδεολογικών στόχων», «Οι γλωσσικές και υφολογικές επιλογές του χρονικογράφου (ή του αντιγραφέα ή και του διασκευαστή) αντικατοπτρίζουν την πρόσληψη της εθνικότητας και της ετερότητας στην πολυεθνική κυπριακή κοινωνία της εποχής που έζησε ο Μαχαιράς (±1360 - ±1432 [το συν πλην στη χρονολογία θανάτου είναι, βέβαια, ένα από τα πολλά αμύμητα του βιβλίου, αφού εξωτερικές πληροφορίες – στις οποίες μάλιστα στηρίζονται, για κατοπινά λογικά άλματά τους τόσο εδώ όσο και σε άλλα δημοσιεύματα, και οι συγγρ. – μιλούν για τον Μαχαιρά ζωντανό και ακμαίο και στα 1432]) ή εκείνη του 16ου αι., κατά τον οποίο ολοκληρώθηκε η δημιουργική αντιγραφή των σωζομένων χειρογράφων».

Κάπως πιο προσγειωμένη και, σε ορισμένα σημεία χρήσιμη, είναι η σελίδα που αφιερώνεται στον «Συγγραφέα»: μολονότι η τελευταία φορά κατά την οποία έγινε «αναλυτική συζήτηση της σχετικής βιβλιογραφίας» (σ. 26, σημ. 1) δεν είναι, βέβαια, ένα δημοσίευμα του πρώτου τών συγγρ. από το 1989 (η αποσιώπηση εργασιών που καταλήγουν σε συμπεράσματα διαφορετικά από τα δικά του, και, γενικότερα, ο μειωμένος βαθμός επιθυμίας ουσιαστικού διαλόγου με άλλους ερευνητές αποτελούν, δυστυχώς, γνωρίσματα πολλών δημοσιευμάτων του), και μολονότι εξακολουθεί να είναι συζητήσιμη η άποψη για θάνατο του Λεόντιου Μαχαιρά «γύρω στα 1432», και μη πειστική η πλήρης αποσύνδεση των τελευταίων τμημάτων του Χρονικού (που αφορούν τα χρόνια 1432-1458, και όχι 1432-1478, όπως σημειώνεται στο μέσο τής σ. 26) από τον συγκεκριμένο χρονικογράφο (τα τμήματα αυτά μπορούν κάλλιστα να ανήκουν στον συγγραφέα που έγραψε το σύνολο του έργου, φτάνει απλώς να υποθεθεί πως δεν πρόλαβε να τα αναπτύξει εξίσου ή να προσθέσει όλες τις επιθυμητές ή ενδιαφέρουσες, για τη δυναστική [και όχι, φυσικά, αυτοβιογραφική] αφήγησή του, λεπτομέρειες), η σύντομη πραγμάτευση άλλων σημείων (όπως, π.χ., όσων προχωρούν σε σύγκριση και αξιολόγηση των χειρόγραφων μαρτύρων ως προς τις πρωτοπρόσωπες/αυτοδιηγητικές και μη αναφορές τους στον Λεόντιο και σε άλλους Μαχαιράδες) είναι ενδιαφέρουσα και στηρίζεται σε ορισμένα επιχειρήματα. Το ίδιο χρήσιμη είναι και η αναφορά στις τονικές ποικιλίες του επωνύμου (*Μαχαιράς*, αλλά και *Μαχαίρας*) μέσα στην παράδοση του κειμένου, καθώς και στη δυνατότητα ετυμολογικής αποσύνδεσης από την κυπριακή μονή του Μαχαιρά (έτσι κι αλλιώς, ο συσχετισμός αυτός έμενε καθαρά υποθετικός και μετέωρος).

Σαφώς χρησιμότερη (και, ευτυχώς, αρκετά ανεπτυγμένη) είναι η επακόλουθη «Περιγραφή χειρογράφων», αν και ξεκινά, σ. 27, με την εξής υποτιμητική, για όλη την προηγούμενη έρευνα (η οποία, ωστόσο, σε πάμπολλα επιμέρους σημεία της περιγραφής αντιγράφεται κατά λέξη,

συχνά χωρίς παραπομπές ούτε, τουλάχιστον, τοποθέτηση των δανεισμένων παραθεμάτων μέσα σε εισαγωγικά) διατύπωση: «Περιγραφές των χειρογράφων, σύντομες ή εκτενέστερες, με λάθη ή παραλείψεις, προσφέρει αρκετές η σχετική βιβλιογραφία», και συνεχίζεται με έναν ακόμη πιο υπερφίαλο ισχυρισμό: «Εδώ παρέχεται μία νέα λεπτομερής περιγραφή, στην οποία εξετάζονται όλες οι παράμετροι που αφορούν στην υλική και γραφολογική υπόσταση, το περιεχόμενο και την ιστορία των τριών χειρογράφων...» (αλλά η περιγραφή ούτε εντελώς νέα είναι, τουλάχιστον για το χφ V, ούτε, φυσικά, καλύπτει όλες τις υπεσχημένες παραμέτρους: κάτι τέτοιο δεν θα ήταν δυνατό να το κάνει, -ουν μόνος, -οι του(ς) ένας ή και δύο ερευνητές, και μάλιστα έως τώρα ανειδίκευτοι στον χώρο της κωδικολογίας, παλαιογραφίας και κριτικής κειμένου των υστερομεσαιωνικών έργων). Προηγείται η περιγραφή του πολυσυζητημένου χφ της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας (V, σσ. 27-32), και έπονται οι αντίστοιχες των χφφ της Βοδληϊανής Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης (O, σσ. 32-36) και της Κοινοτικής Βιβλιοθήκης Classense της Ραβέννας (R, σσ. 36-39). Οι περιγραφές είναι, στα περισσότερα σημεία, ορθές, μολονότι πότε πότε δεν παίρνουν σαφή θέση σε αμφιλεγόμενα σημεία και η διατύπωση που επιλέγουν είναι συχνότατα αδόκιμη, με αχρείαστη πολυλογία. Επίσης, ήδη από το πρώτο τμήμα, δημιουργούν πάμπολλες απορίες: διατυπώνω μόνο μερικές:

Γιατί οι παραπομπές σε αρίθμηση φύλλων του χφ V γίνονται στην παλιά αρίθμηση του κώδικα, ακόμη και στην εισαγωγική παρουσίαση, όπου μια τέτοια πρωτοβουλία δεν εξαρτάται βέβαια (όπως δηλώνεται στη σ. 28) από «λόγους καλύτερου εντοπισμού σε σχέση με τις προηγούμενες εκδόσεις»; (Τα δύσκαμπτα και δύσμορφα αυτά ελληνικά, που *laissent beaucoup à désirer*, είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό της γραφής των συγγρ. για το οποίο φαίνεται πως δεν μπορεί να γίνει πια τίποτε.)

Γιατί το Χρονικό του (M)πουστρου/(M)πούστρου εξακολουθεί να θεωρείται (σ. 28) πως «αποτελεί ουσιαστικά τη “Συνέχεια” του πρώτου [δηλ. του Χρονικού του Μαχαιρά] ως προς το περιεχόμενο»; (Οι συγγρ. όχι μόνο δεν φαίνονται ενημερωμένοι πάνω σε νεότερες απόψεις για το Χρονικό του (M)πουστρου/(M)πούστρου που καλύπτει τα χρόνια 1456 κ.ε., μα έρχονται σε αντίφαση και με τις δικές τους απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες το Χρονικό του Μαχαιρά γράφτηκε από χρονικογράφο που πρέπει να πέθανε «γύρω στα 1432»).

Γιατί θεωρείται πως τα γράμματα ή συμπλέγματα γραμμάτων που σημειώνονται πάνω σε άλλα, στο διάστιχο, γράφονται έτσι «για λόγους οικονομίας» (σ. 29) και όχι από γραφηματική συνήθεια της εποχής ή της γραπτής παράδοσης στην απόδοση συγκεκριμένων συνδυασμών γραμμάτων;

Γιατί οι τυπογραφικές πρωτοβουλίες στην απόδοση δήθεν «ιδιότροπων» γραφών των χφ περιορίζονται στη μιμητική απόδοση συγκεκρι-

μένων και μόνον ποικιλιών των σ (= c), ι (= i· στην πραγματικότητα, αν δει κανείς καλά το χφ R, έχουμε να κάνουμε συχνότερα με ί, ι, και όχι με i), ενώ δεν αποδίδονται, παρόλο που είναι εύκολη και σήμερα η γραφηματική-τυπογραφική απόδοσή τους, άλλες συχνές γραφές των χφ, όπως των μικρόσχημων γάμα, δέλτα, ήτα, νι κτλ. (= Γ, Δ, Η, Ν), των συμπλεγμάτων ου, στ (= ς, ζ), του λατινότροπου β (= u), του συντομογραφημένου και/καί (= &), κεραιών και παυλών πάνω από γράμματα, κ.ο.κ.;

Γιατί μπερδεύεται η δήθεν «αναγνωστική στιγμή ή παύση του γραφέα» με το κόμμα (σσ. 30, 34, 38);

Γιατί το καλλιτεχνικό ερυθρογραφημένο κεφαλαίο Θ της «φωτογραφίας 3» (σ. 467) θεωρείται πως ανήκει στο σπορ του γραφέα να «διασκεδάξει χρωματίζοντας ερυθρά ολόκληρα ή μέρος κάποιων γραμμάτων» και όχι, απλούστατα, στη γνωστή και από πάμπολλα άλλα χφφ ανάγκη να τονιστεί η αρχή παραγράφου;

Γιατί οι συγγρ. μιλούν απλώς αόριστα (σ. 32) και δεν αναπαράγουν το παρουσιολόγιο (Elenco dei Lettori) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (βλ. σ. 58* της έκδοσής μου του Χρονικού του (Μ)πουστρού/(Μ)πούστρου) απ' όπου οι ίδιοι απουσιάζουν έως και την Άνοιξη του 1996, παρ' όλους τούς κατά καιρούς ισχυρισμούς τους; Ή, γιατί δεν αναπαράγουν, έστω, τις νεότερες εγγραφές του (1996-2003);

Γιατί στη σ. 32, σημ. 12, με αφορμή την (πιθανή) υπόθεση των συγγρ. για ταύτιση του Σάβ(β)α Κάππη (που φιγουράρει σε ένα κτητορικό σημείωμα του χφ V με μέλος όψιμης διακλάδωσης της κυπριακής φεουδαρχικής οικογένειας Chappes/Zappe σημειώνεται πως η έκδοσή μου του Χρονικού του (Μ)πουστρού/(Μ)πούστρου «δεν αναγνωρίζει την οικογένεια [Κάπ(π)η] και εικάζει ότι το όνομα Κάππης δυνατόν να έχει ξένη προέλευση»; Δεν βρίσκω τίποτε το τρωτό στην καθαρά πιθανολογική διατύπωσή μου για τον Σάβ(β)α Κάππη του 1624 («άγνωστο αν το όνομα έχει ξένη προέλευση: Cap(p)i, Gabi (;)»), και δεν θα την άλλαζα, εωσότου οι συγγρ. – οι οποίοι στηρίζονται μόνο σε αδέσποτα οικογενειακά ονόματα του 1624, 1642 – αποδείξουν τη φωνητική μεταλλαγή του επωνύμου Chappes/Zappe και το γιατί, πώς και πότε ένα επώνυμο μιας παλαιότητας και «μειζονος ευγενείας» οικογένειας, που είχε κρατήσει τουλάχιστον ως την οθωμανική κατάκτηση του 1570-1571 την παλαιογαλλική προφορά Τσάππ(ε)ς (με παχύ τσ-) και αργότερα τη βενετσιάνικη Τσάππ(ε)/Τζάππ(ε) και όχι, βέβαια, Κάππε (πρβ. όλες τις σελίδες της *Ιστορίας της Κύπρου* όπου παραπέμπουν οι ίδιοι οι συγγρ., σ. 32, σημ. 12, αλλά και τον Πίνακα Ονομάτων Προσώπων της έκδοσης του Χρονικού του (Μ)πουστρού/(Μ)πούστρου, σ. 514: Πολ Τσάππο(υ)ς/Τσαππός/Τσάμππος), βρέθηκε στην ανάγκη να μεταβάλει την προφορά του.

Γιατί δεν γίνεται προσπάθεια αναζήτησης και ταύτισης των πολλών υδατοσήμων του χφ R (σ. 37), αφού, μάλιστα, οι συγγρ. πιθανολογούν γραφή του μέσα στον 16ο αι. («λίγο πριν από το 1599», άρα σε περίοδο

για την οποία υπάρχουν αρκετοί και έγκυροι κατάλογοι υδατοσήμων), ή, τουλάχιστον, γιατί τα υδατόσημα αυτά δεν σχεδιάζονται/αποτυπώνονται στο βιβλίο, ώστε να αναζητηθούν από αναγνώστες επαρκέστερους παλαιογραφικά;

Γιατί η γραφή του χφ R θεωρείται «δύσκολη και συχνά δυσανάγνωστη» (σ. 37· τα φωτογραφικά δείγματα που δίνονται στη σύνθεση του εξωφύλλου και στις φωτ. 9-12 δεν επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο, εκτός αν οι συγγρ. απαιτούν από χφφ δημωδών κειμένων της εποχής να διαβάζονται με την άνεση λειτουργικών βιβλίων για πρεσβύωπες ιερωμένους);

Γιατί η «νοταριακή γραφή» αποδίδεται σε «γραφέα που δεν είναι επαγγελματίας και ο οποίος αντιγράφει για προσωπική χρήση» (σ. 37);

Γιατί τα ι (με οξεία, βαρεία ή τελεία) και ς, C (σ-, -ς, Σ- στην ελληνική παράδοση της γραφής) του χφ R θεωρούνται «λατινικοί χαρακτήρες» (σ. 38);

Γιατί δεν διερευνήθηκε, στον χώρο της Ραβέννας ή αλλού, ο χώρος, το όνομα και η επαγγελματική ιδιότητα του «πιθανού κτήτορα Bernardin maggior Martaro San Silvestro» (σσ. 39, 53, 58· πρόκειται, άραγε, για «maggior Martaro» ή για «maggior mortaro» (mortaiο, κάτι που θα οδηγούσε σε συγκεκριμένο στρατιωτικό αξίωμα;);

Είναι άχαρο, φυσικά, να επεκταθούμε και στους αχρείαστους λογιολογισμούς και τα λάθη (που απαντούν και σε άλλα τμήματα του βιβλίου), όπως, π.χ., στη σύνταξη του *αφορώ* με *πρόθ*. σε, στη χρήση του *ελλείπω* αντί *λείπω*, στη συστηματική ανορθογραφία *ελλειπής* κτλ. αντί *ελλιπής*, στο *έξη* αντί *έξι*, στις συχνές παραλείψεις τόνου, στα σποραδικά λάθη σε ξένες λέξεις, π.χ. σ. 29, σημ. 7, *assèz* αντί *assez*, κ.ά.).

Ουσιαστικότερη – όχι, όμως, και εδώ απαλλαγμένη από ατέλειες και κενά – είναι η συζήτηση της «Σχέσης [των] χειρογράφων»· οι συγγρ. προκρίνουν το χφ V και όχι την «ομάδα» των χφφ O, R, και κομίζουν αρκετά επιχειρήματα. Πάντως μερικά από αυτά μένουν αδιατύπωτα ως προς τις υποστηρικτικές λεπτομέρειές τους ή και εντελώς αστήρικτα: Ποιοι είναι, π.χ., οι «παλαιότεροι τύποι νομισμάτων» (σ. 41) που χρησιμοποιεί το χφ V; Τί θα πει «ορθότερη» χρονολογία ή ημερομηνία (σ. 41· ή το στοιχείο αυτό είναι *ορθό*, ή δεν είναι: εδώ δεν χωρούν συγκριτικοί ή υπερθετικοί βαθμοί, και υπάρχουν πολλοί τρόποι για τον έλεγχο της ακρίβειας των καθαυτό ιστορικών πληροφοριών, όπως, π.χ., για το πότε έπεφταν στο παρελθόν συγκεκριμένες μέρες της εβδομάδας κ.ο.κ.); Γιατί κρίνονται «περιέργες» (σ. 41) οι αναπτύξεις συμφώνων στους τύπους *σουρπέρπια/σουρμπερπία* (σουμπέρμπια, μουστλουμανίου (μουσουλιανίου ή το (πλησιέστερο στον τύπο-αφετηρία: πρωινόν) πρωινόν του χφ O (τέτοιες περιπτώσεις αφθονούν σε κείμενα της εποχής); Μήπως δεν είναι εξίσου ή και περισσότερο περιέργα τα *μουσθλουμανίου*, *πωρονόν* των χφφ V, R;

Αλλά, αν δεχτούμε – για το κείμενο του Χρονικού του Μαχαιρά και μόνον (αφού για το Χρονικό του (Μ)πουστρου/(Μ)πούστρου ο μάρτυρας αυτός δεν είναι ούτε ο παλιότερος ούτε ο καλύτερος) – το χφ V ως το πιο ενδιαφέρον (έστω και μόνο για ορισμένες πτυχές ή σημεία του), ούτε από τη σχετική πραγμάτευση ούτε από το στέμμα της χειρόγραφης παράδοσης, σ. 42 (που, παραδόξως, διαφέρει από το στέμμα που έδινε ο πρώτος των συγγρ. το 1993, στα Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca medii aevi, τ. 1, σ. 345), εξηγούνται ικανοποιητικά οι επαμφοτερίζουσες ομαδοποιήσεις γραφών ή άλλων χαρακτηριστικών των μαρτύρων (V, O σε αντίθ. με R· V, R σε αντίθ. με O): θα έπρεπε, λοιπόν, καταρχήν να ανιχνευθεί σοβαρότερα η διασύνδεση του V με τα άλλα δύο χφφ, ή η δυνατότητα «καλύτερο/αυθεντικότερο» κείμενο να προσφέρουν, κατά σειρά, τα χφφ O, R, V. Επίσης, σε αντίθεση με παλιότερο δημοσίευμα της δεύτερης των συγγρ., δεν αποδεικνύεται με παραδείγματα (και, βέβαια, απουσιάζει η αναγκαία συμπάρθεση του ιταλόγλωσσου κειμένου S) η εμφατική θέση των συγγρ. (σ. 40) πως «Η σχέση του R με το S έχει ήδη αποσαφηνιστεί: το δεύτερο αποτελεί πιστή μετάφραση στην Ιταλική του πρώτου» (πόσες ακριβώς παρεκκλίσεις επιτρέπει αυτή η λεγόμενη «πιστή» μετάφραση, και πού βρίσκονται τα όρια με την «ελεύθερη» μετάφραση και, κάπου κάπου, με την «παράφραση»);).

Το τμήμα «Σημειώματα των χειρογράφων» περιλαμβάνει χρήσιμη, αλλά ασχολίαστη τις περισσότερες φορές, καταγραφή σημειωμάτων των τριών χφφ (δεν καταλαβαίνει κανείς, π.χ., γιατί «Δεν θεωρήθηκε απαραίτητο στο πλαίσιο της παρούσας έκδοσης [που είναι, ωστόσο, διπλωματική, άρα κύριο μέλημά της θα έπρεπε να είναι η όσο γίνεται πιο αναλυτική παλαιογραφική περιγραφή και διασαφήνιση των χφφ] να δοθεί ο ιστορικός υπομνηματισμός» μερικών εκτενέστερων σημειωμάτων, όπως αυτά των σσ. 49-50· αντί γι' αυτό ο υπομνηματισμός αναβάλλεται για μελλοντικό δημοσίευμα της δεύτερης των συγγρ.).

Κάπου κάπου στις μεταγραφές εξακολουθούν να υπάρχουν σημειώματα που μένουν αδιάβαστα, κενά ή γραφές αβέβαιες· αλλού οι παραπομπές πάσχουν ως προς την ακρίβειά τους (π.χ. άλλο είναι να πιθανολογεί κανείς ανάγνωση †Νικόλαος ὄνδος† [όπως έκανα στην έκδ. του Χρονικού του (Μ)πουστρου/(Μ)πούστρου] και άλλο να του αποδίδεται tout court η ανάγνωση «Νικόλαος ὄνδος», σ. 52, σημ. 14: τέτοιες αποχρώσεις διαφεύγουν από το ιστοπεδωτικό σύστημα των συγγρ.)· σποραδικά απαντούν και λάθη, κάποτε μάλιστα και σε σημειώματα που είχαν ήδη μεταγραφεί από προηγούμενους μελετητές, π.χ. για το χφ V (ήδη από τη σ. 43, ε, Ε αντί για τα ορθά ε, Ε. – σ. 44: πρώτος ρύγ/ω/ αντί πρώτος ρύγ/ας· περι τούς ευρισκομένους αγίους τούς νύσους αντί περιτούς ευρισκομένους αγίους τούς ναίους. – σ. 45: στην πρώτη αράδα παραλείπεται η ένδειξη φύλλου του χφ: 22r, ή 23r με την παλιά αριθμηση· Το αυτόν βήβλοϊον λέγομενοι κρόνηκα αντί τοαυτόν βήβλοϊον λαιγομενοι κρόνηκα, κ.ά. πολλά).

Δεν θα σχολιάσω διεξοδικά το τμήμα «Εκδοτικές αρχές», αφού ήδη από την αρχή της βιβλιοκρισίας αυτής έχω σημειώσει τις (αρνητικές)

απόψεις μου για την ανάγκη διπλωματικών εκδόσεων ελαττωματικών αντιγράφων όπως αυτή που επακολουθεί στο βιβλίο (στο κάτω κάτω, όταν υπάρχουν τα λεφτά, και οι μάρτυρες κρίνονται στ' αλήθεια τόσο «σημαντικοί», προτιμότερη και εντιμότερη λύση είναι μια φωτοαναστατική έκδοση). Περιορίζομαι να πω ότι τόσο η αρχή του τμήματος αυτού, όσο και το κυρίως (τεχνικό) μέρος και η ρητορικοεθνολογική κορόνα με την οποία καταλήγει η τελευταία σελίδα του αποτελούν διαφωτιστικό δείγμα μιας ιδεολήπτης και, προπαντός, ελάχιστα φιλολογικής ή συνεπούς νοοτροπίας. Έτσι, π.χ., οι συγγρ., ξεκινώντας από το προελημμένο δόγμα για το *sacrosantum* των «διπλωματικών» εκδόσεων, διατείνονται (χωρίς όμως αποδείξεις) πως «οι αρχές της φιλολογικής προσέγγισης του 19ου αι.» στην έκδοση κειμένων «σήμερα θεωρούνται ξεπερασμένες από την επιστήμη» (σ. 60· πάλι αυτή η απαράδεκτη γενίκευση, πίσω από την οποία μάλιστα κρύβονται εκδότες διόλου ειδικοί στη γραμματεία της εποχής), ενώ πολύ εύκολα απονέμουν στην πανάκεια μιας μηχανιστικής «διπλωματικής» έκδοσης (και μάλιστα με τις αδικαιολόγητες επεμβάσεις ή ατέλειες που μικρό δείγμα τους θα δούμε αμέσως παρακάτω) όλα τα δυνατά προτερήματα που μπορούν να σκεφτούν: «Η παρούσα διπλωματική έκδοση [...] έχει στόχο να ικανοποιήσει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες του γλωσσολόγου, του ιστορικού και του φιλόλογου, καθώς επίσης του μελετητή του ύφους, της προφορικότητας και της δραματικής υφής του κειμένου. Η προσέγγιση των χειρογράφων μέσα από τη διπλωματική μεταγραφή σέβεται την πολυμορφία και πολυτυπία του κειμένου [λογικό άλμα, αντί να ειπωθεί: την πολυμορφία και πολυτυπία των κειμένων μεταγενέστερων και ελαττωματικών αντιγράφων του κειμένου] και αναδεικνύει πληροφορίες που στο παρελθόν αγνοούνταν ή ήταν αδύνατον να συμπεριληφθούν στην ολότητά τους στο υπόμνημα» (σ. 60): αλλά, αν ήταν/είναι πράγματι αδύνατο να συμπεριληφθούν όλες αυτές οι πληροφορίες σε κριτικό υπόμνημα, πολλές ήταν/είναι δυνατό να συμπεριληφθούν σε αναλυτικές εισαγωγές φιλολογικών και κριτικών εκδόσεων, και όλες, βέβαια, σε φωτοαναστατική αναπαραγωγή των μαρτύρων. Άλλωστε, το ποια ολότητα της εικόνας των χφφ πετυχαίνεται σε μια διπλωματική έκδοση όπως αυτή που επιχειρήσαν οι συγγρ., και το σε ποιους συμβιβασμούς και παραχωρήσεις κατέφυγαν το περιγράφουν οι ίδιοι αμέσως παρακάτω, σσ. 60-62: αδικαιολόγητες και συχνά αυθαίρετες/παραπλανητικές επεμβάσεις στην τυπογραφική αποτύπωση του «τρόπου με τον οποίο οι γραφείς ενώνουν δύο ή περισσότερες λέξεις ή παρασυλλαβίζουν μία λέξη» εκεί όπου «η γραφή και γενικά η γλωσσική μαρτυρία το επιτρέπουν»· απόδοση της συχνότατης στα κείμενα της εποχής γραφηματικής συνήθειας να τονίζονται και οι προθέσεις, σε σύνθετες λέξεις με πρώτο συνθετικό πρόθεση, «στον τονικό οίστρο του γραφέα του V, ο οποίος επιστρέφει στο κείμενό του τονίζοντας τις πλείστες συλλαβές [!]»· αυθαίρετη ένωση χωριστών,

στους μάρτυρες, λέξεων ανάμεσα στις οποίες απαντά το γνωστό φαινόμενο της απλογραφίας συμφώνων· αδικαιολόγητος διαχωρισμός πολλών κύριων ονομάτων από λέξεις που προηγούνται ή έπονται· συμβατική/αβέβαιη ανάπτυξη συντομογραφημένων καταλήξεων. Θα ήταν εντελώς άχαρο να σημειώσει κανείς πόσες τέτοιες αποκλίσεις από την αρχή της «πιστής» μεταγραφικής απόδοσης απαντούν στην έκδοση (σε κάθε σελίδα της είναι δεκάδες).

Εννοείται πως, ύστερα από αυτά, είναι περιττό να σχολιαστεί το τέλος του τμήματος αυτού, και όλης της «Εισαγωγής»· εκεί οι συγγρ., διαστρέφοντας ένα εύχυμο πεζό κείμενο του κύριου ιδιωματικού ποιητή Παύλου Λιασίδα, και προσχωρώντας στη δουλική ακολουθία τού κρητικού αρχαιολόγου και εκδότη κειμένων που λάνσαρε το αξίωμα πως με την έκδοση παλιότερων κρητικών κειμένων δεν πρέπει να ασχολούνται Ολλανδοί, Καλαματιανοί, Θεσσαλονικιοί κ.ο.κ., παρά μόνο σημερινοί Κρητικοί, ως καλύτεροι ή και αυθεντικοί γνώστες του ιδιώματος και άρρηκτα συνδεδεμένοι με τον απαραίτητο λώρο της λαϊκής κτλ. τοπικής παράδοσης, υποστηρίζουν πως ενδόμυχη σκέψη τους στην προετοιμασία και εκτέλεση της κρινόμενης έκδοσης ήταν η «πίστη ότι η έκδοση αυτή θα εκτιμηθεί περισσότερο από τους ίδιους τους Κυπρίους, ειδικούς και μη, που θα αναγνωρίσουν στο κείμενο, διαβάζοντάς το φωναχτά, τους ρυθμούς, τη μελωδία, και τους ήχους της σύγχρονης κυπριακής διαλέκτου. Και τούτο, διότι για πολλά από τα διαλεκτικά φαινόμενα που η διπλωματική αυτή έκδοση επιτρέπει να αναγνωρίσουμε, είναι απαραίτητο, πέρα από τις καθαρά επιστημονικές γνώσεις, να έχει κανείς και το γλωσσικό αίσθημα του φυσικού χρήστη της διαλέκτου» [ποιας διαλέκτου, όμως, και ποιας εποχής;]. Είναι σαφές ότι οι συγγρ., υποτιθέμενοι χρήστες του σημερινού και μόνον κυπριακού ιδιώματος (ή, έστω, του νοθευμένου ιδιώματος του β' μισού του 20ού αι.), επισείουν το μανιφέστο αυτό ως φόβητρο για όποιον ξενομερίτη αποτολμήσει μελλοντικά να μπει στα κυπριακά ιδιωματικά χωράφια· εκείνο που δεν γίνεται σαφές είναι σε ποια αξιολογική βαθμίδα τοποθετούν τις καθαρά επιστημονικές γνώσεις, που αναφέρουν παρεπιμπτόντως και μόνον, και τις οποίες η έκδοσή τους δείχνει πως, δυστυχώς, στερούνται σε βαθμό αξιοθρήνητο.

Το μεγαλύτερο, και καθαυτό εκδοτικό Μέρος του βιβλίου είναι το Δεύτερο, «Κείμενο» (σσ. 63-462). Κάθε σελίδα της «παράλληλης διπλωματικής έκδοσης» (σσ. 65-462) χωρίζεται σε τρεις κατακόρυφες στήλες, που αποδίδουν κατά σειρά το κείμενο των χφφ V, O, R (το δεύτερο είναι «ακέφαλο», ξεκινά από το μέσον της μεσαίας στήλης της σ. 75). Δεν θα σχολιάσω καθαρά τεχνικά ζητήματα, όπως, π.χ. την αποτυχία των συγγρ. να παραλληλίσουν απόλυτα, ή, έστω, όσο πιο αρμονικά και υποβοηθητικά γίνεται, το κείμενο των τριών μαρτύρων (αν διάλεγαν τη διάταξη μιας συν-οπτικής έκδοσης κατά οριζόντια διάταξη, που θα πρό-

σφερε πολύ μεγαλύτερο εύρος στις αράδες κάθε κειμένου, τέτοια προβλήματα θα μειώνονταν αισθητά). Θα περιοριστώ, όμως, σε έναν σύντομο δειγματολογικό έλεγχο της εφαρμογής των μεθόδων τους στην τυπογραφική μεταγραφή των τριών κειμένων. Ο έλεγχος αυτός δεν θέλει, φυσικά, να υποβάλει την ιδέα πως υπάρχουν εκδοτικές εργασίες που είναι αλάνθαστες· όλοι κάναμε, κάνουμε και θα κάνουμε λάθη (αφού οι φιλολογικές εργασίες είναι για να διορθώνονται και να βελτιώνονται), ιδίως μάλιστα σε κείμενα ξενόγλωσσα ή δυσανάγνωστα, είτε σε αναγνώσεις και μεταγραφές που γίνονται υπό πίεση χρόνου: μόνο που κανένα από τα «ελαφρυντικά» αυτά δεν φαίνεται να μπορούν να επικαλεστούν οι συγγρ. της κρινόμενης, αργόσυρτα παρασκευασμένης «διπλωματικής» έκδοσης.

Ο επακόλουθος καθαρά δειγματολογικός έλεγχος γίνεται με βάση ένα ελάχιστο τμήμα κειμένου (ήτοι από μία σελίδα κάθε χφ, και σε μερικές περιπτώσεις από πολύ λιγότερο)· για να μπορούν οι αναγνώστες του βιβλίου να ελέγξουν και οι ίδιοι τα επίμαχα σημεία με βάση και τις φωτογραφίες των αντίστοιχων σελίδων που επιτάσσονται στο βιβλίο, διαλέχθηκαν η πρώτη σελίδα του χφ V (φ. 1r, σ. 65 της έκδοσης, πρβ. φωτ. αριθ. 1, σ. 465), η πρώτη σελίδα του χφ O (φ. 1r, σ. 75 της έκδοσης, πρβ. φωτ. αριθ. 5, σ. 469) και η πρώτη σελίδα του χφ R (φ. 1r, σ. 65 της έκδοσης, πρβ. φωτ. αριθ. 9, σ. 473). Αν και ο έλεγχός μου σε όλο το μήκος και των τριών κειμένων, με βάση τα τρία χφ, φανέρωσε αναρίθμητα σφάλματα μεταγραφής (τα οποία μπορεί να επιβεβαιώσει κάθε άλλος ειδικός αναγνώστης διαθέτει μικροφωτογραφίες ή φωτοτυπίες των χφφ), η αναγνωστική απειρία των συγγρ. γίνεται καταφανής και από τα μικρά αυτά δείγματα (αναλυτικότερος είμαι μόνο για το πρώτο τμήμα της σελίδας του πρώτου κώδικα, του χφ V, και, φυσικά, δεν επιμένω στη μεθοδολογική αποτυχία που φανερώνουν καθαρά γραφηματικές αθέμιτες πρωτοβουλίες των συγγρ. σαν κι αυτές που σημειώθηκαν σε άλλο τμήμα της βιβλιοκρισίας αυτής, όπως, π.χ., η μη πιστή απόδοση των μικρόσχημων γάμα, δέλτα, ήτα, νι κτλ. – Γ, Δ, Η, Ν –, των συμπλεγμάτων ου, στ – ς, ζ –, του λατινότροπου β – υ –, του συντομογραφημένου και/καί – & –, κεραιών και παυλών πάνω από γράμματα, κτλ., είτε η ισοπέδωση της διαφοροποίησης ανάμεσα σε κανονική οξεία, «κατακόρυφη» οξεία, οξεία με τη μορφή βαρείας μέσα σε λέξη, κ.ο.κ.: όλα αυτά, άλλωστε, φαίνονται «ψιλά γράμματα» για τους, κατά τα άλλα, σχολαστικότερους παρασκευαστές της «διπλωματικής» έκδοσης). Έτσι,

στο φ. 1r του χφ V, και ήδη στον τίτλο του κειμένου, το χφ δίνει ξεκάθαρα όχι *χρο(νικόν)* αλλά *χρον(ι)κών* (με το ν = Η γραμμένο στο διάστιχο πάνω από το ο, με το κ γραμμένο επίσης στο διάστιχο, αποπάνω του το ημικύκλιο-γνωστή συντομογραφία της κατάληξης *ων/ών*, και, πάνω από τα νκ, μια ευθεία-παύλα, ένδειξη συντομογραφικής συγκοπής/παράλειψης του ενδιάμεσου ι· είναι φανερό πως οι συγγρ. δεν μπόηκαν ούτε καν

στον κόπο να μελετήσουν τους πίνακες συντομογραφιών των βασικών παλαιογραφικών εγχειριδίων των Λ. Πολίτη και Ε. Μιονί): το χφ δίνει, επίσης: *Εβουλεύτικα και όχι Έβουλεύτικα· έ|νονόματι και όχι έ|ν ονόματι· τουά|γαθοῦ και όχι του ά|γαθοῦ· τουέν και όχι του έν· τῆσάκριμικ και όχι τῆσ άκριβικ· χώρασκύπρου και όχι χώρας κύπρου* [στο εξής παραλείπω τη σημείωση των συνεχών λαθών ή αυθαιρεσιών στην ένωση ή τον χωρισμό λέξεων]: *κοΐμω και όχι κόμω· και ό έρχομενος και όχι και ό έρχομενος· ἦτζου και όχι ἦτζου· ναπ/α/ρ'ο|μεν* (δηλ., στην πραγματικότητα, με το α υπερκείμενο στο διάστιχο πάνω από τα πρ) και όχι *ναπάρο|μεν· τῆν κληρονο|μιαν και όχι τῆν κληρονο|μιάν· ως μορι και όχι ως μορι* [εδώ σταματώ και δεν συνεχίζω ως το τέλος της σελίδας· νομίζω πως τα παραδείγματα αρκούν]:

στο φ. 1r του χφ O [όπου περιορίζομαι μόνο σε δύο σοβαρές παραναγνώσεις και όχι στα πολλά, και εδώ, λάθη παρατοποθέτησης πνευμάτων και τόνων, χωρισμού ή μη χωρισμού λέξεων] το χφ δίνει *ξεκάθαρα ούος και όχι ό ἦος· τῆσ κουν τέσσασ και όχι τῆσ κουντέατας·*

στο φ. 1r του χφ R [όπου περιορίζομαι μόνο στις σοβαρότερες παραναγνώσεις και όχι στα πολλά, και εδώ, λάθη παρατοποθέτησης πνευμάτων και τόνων, χωρισμού ή μη χωρισμού λέξεων, συστηματικής παρανάγνωσης των *ί, ι* σε *ι*, ή ανεξήγητης ανάπτυξης του συντομογραφημένου «ιερού ονόματος» *δαδ* σε *δα(υ)δ* και όχι *δα(β)δ*] το χφ δίνει *ξεκάθαρα κυπρ/σ/* (δηλ. με το *σ* πάνω από το *ρ*) και όχι *κύπρου· θυ* (δηλ. *θ(εο)υ*) και όχι *θεου· τοςσ/τ/ον* (δηλ. με το *τ* στο διάστιχο, πάνω από το *ο*) και όχι *τσοουτον· ψεματα τον ψεματον και όχι ψεματα ψεματον·*

Από την πληθώρα των αναγνωστικών σφαλμάτων ή των τυπογραφικών αδεξιότητων σε τόσο μικρά αποσπάσματα κειμένου σαν κι αυτά που είδαμε, προκύπτει αβίαστα και το τελικό συμπέρασμά μας, που δεν αφορά πια απλώς την αναγκαιότητα, σκοπιμότητα και ευστοχία ή όχι της επιλογής μιας «διπλωματικής» έκδοσης, αλλά την ποιότητά της: αναμφισβήτητα, η ποιότητα αυτή είναι πολύ χαμηλή. Μολονότι, λοιπόν, δεν παραγνωρίζω τον αντιγραφικό (και μηχανογραφικό;) μόχθο της δεύτερης των συγγρ., και τις ζωτικές δυνάμεις που σπατάλησαν και οι δύο συγγρ. για την πολυποίκιλη και πολυμήχανη «υποστήριξη» του σχεδόν μάταιου εγχειρήματός τους, δεν είναι δυνατόν παρά να διαπιστώσω πως η κρινόμενη έκδοση προσφέρει, φιλολογικά, ελάχιστα πράγματα· για τη συνέχεια, λοιπόν, το μόνο που μπορούμε να ευχηθούμε είναι μια εκβάθρων νέα ανάγνωση-μεταγραφή των κειμένων και περιορισμό των σφαλμάτων στις προαναγγελλόμενες ηλεκτρονική και κριτική έκδοση του Χρονικού του Μαχαιρά.

Το κακό είναι πως και για την ευκαιρία αυτή ωρίμανση υπάρχουν πολλές αμφιβολίες: σε πολλές περιπτώσεις στο παρελθόν, μα και στο ίδιο το κρινόμενο βιβλίο – πρώτον, υποτίθεται, σταθμό μιας εκδοτικής φά-

μπρικας που επαπειλείται να ξαναδουλέψει στο μέλλον με ανάλογη φιλοσοφία –, δύο εκδοτικοί επιμελητές φιλολογικά απαράσκειοι (όπως φαίνεται από το μη ικανοποιητικό αποτέλεσμα μιας μεταγραφικής εργασίας που κανονικά δεν θα έπρεπε να δημιουργεί δυσκολίες) αυτοπροβλήθηκαν ως Δον Κιχότες τής επαναφοράς της εκδοτικής των παλιότερων κειμένων της νεοελληνικής γραμματείας στα «ιδεώδη» της ακρίβειας, της πιστότητας και της ακεραιότητας· το έντυπο αποτέλεσμα που παρέχουν τώρα, τόσο στα προλογικά και εισαγωγικά μέρη, όσο και στην καθαυτό εκδοτική, δείχνουν δυστυχώς – όπως πρόλαβε ήδη να διαγνώσει ένας οξυδερκής κύπριος ποιητής (Κ. Βασιλείου, «Ο Δον Μιγκουέλ τζι οι Ροσινάνττες», εφ. Ένωσις [Λευκωσίας], 19.1.2002, σ. 12) – πως όχι μόνον Δον Κιχότες δεν αναδείχτηκαν, αλλά πως «Ροσινάνττες εγεννήθηκαν τζιαι Ροσινάνττες θα πεθάνουν». Εκτός κι αν, όπως είπε εγκαίρως ένας άλλος, μείζων ποιητής της απομυθοποίησης, πάφουν να βλέπουνε μονάχα «ώς την άκρη / του κονταριού που εκρέμασαν σημαία τους την Ιδέα», θελήσουν «τις χίμαιρες ν' απαρνηθούν τις πρώτες» και, αναγνωρίζοντας πως «επολέμησαν γι' ανύπαρχτο βασίλειο», πλησιάσουν τη φιλολογική κοινότητα με απόφαση «την ανοιχτή να δείξουνε μάταιη πληγή στον ήλιο!».

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΙΟΓΛΟΥ

Δημήτριος Β. Γραμμένος, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση, 2004, σελ. 384.

Ο μεγάλων διαστάσεων (34X27 εκ.) και πολυτελέστατος αυτός τόμος (τυπωμένος σε χαρτί Hannoart silk 170 γραμμ. και σε 16.500 αντίτυπα – χωριστή έκδοση άλλων 1.000 αντιτύπων τον αποδίδει και στα αγγλικά –, πανόδετος, με χρυσά γράμματα και κοσμήματα στο μπροστινό εξώφυλλο και στη ράχη, με εξαιρετικά κομψό πλαστικοποιημένο κάλυμμα που αποδίδει λεπτομέρειες της διακόσμησης του γνωστού Κρατήρα του Δερβενίου, με καλαίσθητη έγχρωμη «φλωρεντινότεροπη» κάλυψη των εσωφύλλων, και με πάμπολλες έγχρωμες και άχρωμες φωτογραφίες, σχέδια και διακοσμητικές συνθέσεις εντός και εκτός κειμένου που επιμελήθηκαν εκδοτικά ο Γιάννης Πατρικιανός κ.ά.) πραγματοποιήθηκε με έξοδα της EFG Eurobank Ergasias A.E. / Ίδρύματος Ι. Σ. Λάτση, αλλά τυπώθηκε τον Οκτώβριο του 2004 από τις αθηναϊκές εκδόσεις «Ολκός» (και γνωστούς, στέρεα δικτυωμένους πολιτικοεπιχειρηματικά, «εκδοτικούς φροντιστές», «τυπογραφικούς διορθωτές», «σελιδοποιητές», κ.ο.κ. – καταγραφή όλου αυτού του εσμού φιλοξενείται στον ολοσέλιδο «κολοφώνα» της σ. 383), με «σχεδιασμό και καλλιτεχνική επιμέλεια» ενός λόγιου ταλαντούχου γραφίστα, του λογοτέχνη, εκδότη και φιλόλογου Δημήτρη Καλοκύρη. Φυσικά

το ζουμί, δηλαδή η σύλληψη των περιεχομένων, η κατάστρωση και η συγγραφή του βιβλίου, που, όπως θα δούμε, ξεπερνά κατά πολύ τις φιλοδοξίες και την εμβέλεια τόσο των συνηθισμένων Χρονικών των Μουσείων όσο και των Οδηγών των Μουσείων, ανήκει σ' έναν εμπειρότατο και παραγωγικότατο θεσσαλονικιο προϊστορικό και κλασικό αρχαιολόγο, δοκιμογράφο, κριτικό και απομνημονευματογράφο/χρονικογράφο, τον ευαίσθητο ποιητή Δημήτρη (Τάκη) Γραμμένο [στο εξής: συγγρ.].

Πράγματι, το βιβλίο – που θα μπορούσε να είχε πραγματωθεί ήδη από τα χρόνια των πολιτιστικών δραστηριοτήτων του οργανισμού «Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997», ως ένα από τα λίγα θετικά έργα του που δεν θα υπάκουαν στις ορέξεις του «μεγάλου» (και ατιμώρητου) φαγοποτιού» και της αλόγιστης, όσο και μαεστρικά «νομότυπης», σπατάλης: στα έργα αυτά εντάσσονταν και πολλά άλλα, από τα πιο φιλόδοξα, όπως, π.χ., η δημιουργία «Αρχαιολογικού Πάρκου» και «Μουσείου για την προϊστορία της Θεσσαλονίκης», ως τα προσιότερα και σχεδόν αυτονόητα, όπως, π.χ., η δαπάνη για το στήσιμο, στον χώρο της υποδομής των περίφημων «Ξενιτεμένων» Incantadas, πιστών εκμαγείων αυτών των ανάγλυφων πεσσών που βρίσκονται ακόμα καταχωνιασμένα στο Λούβρο (όλα, σχέδια που φαίνεται πως εγκαταλείφθηκαν καθ' οδόν) – σχεδιάστηκε/παραγγέλθηκε και υλοποιήθηκε κάτω από συνθήκες χρονικής πίεσης (τα κείμενα γράφτηκαν μέσα σε διάστημα τριών μηνών) και με προδιαγραφές όγκου ιδιαίτερα στριμωγμένες (τα κυρίως κείμενα έπρεπε να κυμαίνονται γύρω στις 50 σελίδες, ενώ σε προηγούμενους τόμους της ίδιας, μη κερδοσκοπικής σειράς εκδόσεων για ελληνικά μουσεία και αρχαιολογικούς-ιστορικούς τόπους είχαν ξεπεράσει και τις 300), αλλά, ευτυχώς, από έναν δοκιμασμένο συγγρ., διευθυντή, εδώ και λίγα χρόνια, του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης [στο εξής: Α.Μ.Θ.]: φαίνεται πως τα προσόντα του αυτά και τα κίνητρα/προοπτικές της συγκυρίας (της πρόσφατης ανακαίνισης και αναδιάταξης του μουσείου) επέτρεψαν ώστε με το βιβλίο να έχουμε κάτι αρκετά ευρύτερο και ανώτερο, και όχι απλώς ένα συμπλήρωμα παλιότερων δημοσιευμάτων άλλων ερευνητών, τμημάτων ευρύτερων συνθέσεων ή μονογραφιών για την ιστορία του Α.Μ.Θ. και τους θησαυρούς/εκθέματά του (όπως, π.χ., των Μ. Ανδρόνικου, 1974, και της Ι. Βοκοτοπούλου, 1996), ή οδηγιών και καταλόγων εκθέσεων του Α.Μ.Θ. είτε συγκεκριμένων αντικειμένων του (1985-2003· βιβλιογραφικές καταγραφές τους περιλαμβάνονται στις σημ. 1, 5 της σ. 375).

Αυτό το κατάλαβε (αν και μόνον εν μέρει) το πρώτο από τα μικρά κείμενα που φιλοξενεί η αρχή του βιβλίου (σ. 7· υπογράφεται από τον υφυπουργό Πολιτισμού Π. Τατούλη, και τονίζει – πέρα απ' ό,τι σχετίζεται με το Α.Μ.Θ. και το «αρχαιολογικό τοπίο της Βόρειας Ελλάδας» ύστερα από τα ευρήματα των τελευταίων περίπου 30 χρόνων – την επέκταση του βιβλίου και σε θέματα που αφορούν «το πλούσιο και λα-

μπρό παρελθόν της Μακεδονίας, από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες» και τη «μετάδοση» στοιχείων της ελληνικής τέχνης «διά των Μακεδόνων στον ανατολικό και δυτικό κόσμο»).

Θα ζητούσε κανείς πολλά, αν περίμενε ανάλογες επισημάνσεις και από το μικρό κείμενο που ακολουθεί, δηλ. από το συμπαθητικό, κατά τα άλλα, σημείωμα της χορηγού Μ. Ι. Λάτση (σ. 9) που αντιμετωπίζει τον τόμο κυρίως κάτω από τη συλλεκτική προοπτική ενός «λευκώματος» που προβάλλει «τα αριστουργήματα» του Α.Μ.Θ., «αδιάφυστου μάρτυρα [...] του πολιτισμικού πλούτου» της μακεδονικής γης από τη νεολιθική ως την ελληνιστική περίοδο.

Φυσικά, η μεστή πρώτη παράγραφος του αμέσως επακόλουθου προλόγου, που ανήκει στον συγγρ. του κυρίως τόμου (σ. 11 [στον επιτασσόμενο πίνακα Περιεχομένων, σ. 381, αναγράφεται λανθασμένα σ. 10]: το δεύτερο μισό του προλόγου περιλαμβάνει μόνον ευχαριστίες) δίνει τις πραγματικές διαστάσεις του εγχειρήματος: αφενός σύντομη, αλλά περιεκτική αναφορά «σε πολλά θέματα με χωρική εμβέλεια το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας», αφού το Α.Μ.Θ. «αποτελεί ούτως ή άλλως σημείο αναφοράς για το σύνολο του μακεδονικού παρελθόντος [ορθότερα: ως την αρχή της βυζαντινής περιόδου]», αφετέρου αναφορά «στην ιστορία της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την όψιμη αρχαιότητα, στο επανεκθεσιακό πρόγραμμα του ανακατασκευασμένου Α.Μ.Θ. και στο ανασκαφικό έργο το οποίο συντελέστηκε στη Μακεδονία κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά το εύρημα της Βεργίνας στο τέλος της δεκαετίας του '70». Έτσι, μολονότι το βιβλίο εμφανίζεται από τον τίτλο του ως «μουσειοκεντρικό» (περιστρέφεται γύρω από ένα μουσείο που πράγματι σφράγισε τα τελευταία σαράντα χρόνια ζωής της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής της, έστω κι αν στεκόμαστε μάλλον σκεπτικιστικά απέναντι στην αισιόδοξη άποψη του συγγρ. «ότι το Α.Μ.Θ. πολλά μπορεί να προσφέρει στον πολιτικό ρόλο μιας πόλης που συνηθίσαμε να τη λέμε – και είναι – μητρόπολη των Βαλκανίων»), το μικρό αυτό προλογικό σημείωμα μα και η διάταξη των Περιεχομένων του τόμου φροντίζουν να βάλουν τον αναγνώστη μέσα στο ορθό πλαίσιο: το Α.Μ.Θ. είναι ο τόπος, και η αφορμή μαζί, για ένα πλήρως ενημερωμένο όσο και λιτότατο και πολύ κατατοπιστικό ιστορικό και οδοιπορικό στην προϊστορική και ιστορική Μακεδονία ως τα προχωρημένα χρόνια της ρωμαιοκρατίας (ουσιαστικά ως τις αρχές του 4ου αι. μ. Χ.), όπου, φυσικά, το επίκεντρο δεν είναι μόνον το κτίριο και ο περίγυρος του Μουσείου και η πόλη της Θεσσαλονίκης, αλλά και όλη η ενδοχώρα της, ως και τα πέρατα, κάποτε, του βορειοελληνικού χώρου, και τις συνδέσεις του με την εκάστοτε συγχρονία του βορειότερου βαλκανικού, του νοτιότερου ελληνικού και, κάποτε, και του ευρύτερου, δυτικού ή ανατολικού χώρου.

Ο συγγρ. (πάντοτε προσεχτικός και άγρυπνος, μετρίοφρονας και μετρημένος, θυμόσοφος και σκεπτικιστής, και όχι τόσο επιφυλακτικός ούτε, σίγουρα, ψυχρός ή «ελάχιστα εκδηλωτικός άνθρωπος» όπως αγαπά να αυτοπροσδιορίζεται σε άλλα του κείμενα, μα, αντίθετα, εξαιρετικά πρακτικός και ευεργετικός) φαίνεται να ήταν έτοιμος από καιρό για μια τέτοια σύνθεση: οι αναγνώστες πρέπει να τον ευγνωμονούν για το ότι την ανέλαβε και δεν την ανέβαλε – όπως πολλοί άλλοι – για τα υποτιθέμενα ήσυχα χρόνια μιας επικείμενης, «ωριμότερης» συνταξιοδοτούμενης ζωής, αλλά την προσφέρει εγκαίρως, κατά το παράδειγμα της ποιητικής και λογογραφικής παραγωγής του (στην πρώτη ξεχωρίζουν, βέβαια, οι συνθέσεις και συλλογές *Τρίτη Ιστορία*, Αθ., «Υψιλον», 1981 [στο εξής: *ΤΙ*], *Το φως της Αγοράς*, Αθ., «Υψιλον», 1986 [στο εξής: *ΦΑ*]· *Αποκαλυπτικά της Εσπερίας*, Αθ., «Υψιλον», 1991 [στο εξής: *ΑΕ*], *Ερμηνεία της Πόλης*, Αθ., «Υψιλον», 1991 [στο εξής: *ΕΠ*]· στη δεύτερη, αφενός ο πολυμελής και πλουσιότατος σύμμικτος τόμος *Αναδρομή. Κριτική βιβλίου, Προσφωνήσεις, Αναγνώσεις*, Θεσσ., «University Studio Press», 2000 [στο εξής: *Αναδρομή*], με άφθονο υλικό και αρχαιολογικών ή αρχαιολογικότροπων «παρέργων», αφετέρου οι πιο αυτοβιογραφικές και απομνημονευματογραφικές *Σελίδες για ημερολόγιο*, Θεσσ., Α. Α. Αλτιντζής, 2002 [στο εξής: *Ημερολόγιο*]) και, βέβαια, των ειδικών επιστημονικών δημοσιευμάτων του (ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν, ως αυτοτελείς εκδόσεις, η προϊστοριολογική διδακτορική διατριβή του για τις *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, 1985, β' έκδ., «Αρχαιολογική Εταιρεία», 1992, και η μονογραφία *Νεολιθική Μακεδονία, «Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων»* [στο εξής: «*Τ.Α.Π.*»], 1997, στην οποία εντάχθηκε και η περιγραφή της ανασκαφής της Δήμητρας Δράμας) και μια σειρά τόμων που επιμελήθηκε, οι δύο οδηγοί εκθέσεων: *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Θεσσ., Αλτιντζής - «*Τ.Α.Π.*», 2003, και *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, «*Τ.Α.Π.*» - «*Α.Μ.Θ.*», 2003, και μια σειρά εκδόσεων του «*Τ.Α.Π.*» και του «Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας»: *Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό “Μεσημεριανή Τούμπα” Τριλόφου Ν. Θεσσαλονίκης...* (σε συνεργ. με τον Σ. Κώτσο), 2000, *Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, τ. 1-2 (σε συνεργ. με τον Σ. Κώτσο), 2002-2004, *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, 2003, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, τ. 1-2, 2003 (σε συνεργασία με τον Ε. Κ. Πετρόπουλο), *Ανθρωπολογικές μελέτες από τη Βόρεια Ελλάδα*, τ. 1, 2004 (σε συνεργασία με τον Σ. Τριανταφύλλου).

Για να αντιληφθεί κανείς τις πνευματικές καταβολές και διαθέσεις, τις ιδεολογικές προϋποθέσεις και εξελίξεις και την ανέλιξη της μακρόχρονης επαφής του συγγρ. (ήδη από το β' μισό της δεκαετίας του 1960 κ.ε.) με το κατεξοχήν επιστημονικό αντικείμενό του, που χρυσταλλώνονται όλες

στην ιδιαίτερα κατατοπιστική και διδακτική, κατασταλαγμένη, λαγαρή και ραδινή (όπως θα έλεγαν στο συνηθισμένο τους jargon οι «μαχόμενοι» αρχαιολόγοι) πραγμάτευση του βιβλίου που μας απασχολεί εδώ, θα ήταν καλό να συνταιριάσει πρώτα, σε ένα μικρό μωσαϊκό, καταγραμμένες και ήδη δημοσιευμένες (ποιητικές ή πεζές) παλιότερες τοποθετήσεις του:

Πρώτα, γενικότερους προβληματισμούς και αμφιβολίες ενός ευαίσθητου παρατηρητή-αρχαιολόγου που διημερεύει και διανυκτερεύει, όπως, π.χ.: ΦΑ, «Ιωνικά και βόρεια ποιήματα, XV»: «Τί δουλειά έχω εγώ με τον αρχαίο κόσμο / περπατάω μέσα στη βασιλεία του ήλιου σκοτεινός / θεοί κοιτάζουν από μακριά / και αμολάνε οράματα, ειλητάρια / και παλίμψηστους του αρχαίου και του νέου κόσμου [...]»· ΑΕ, «XIV»: «[...] Βλοσυρότατες Μούσες μου και ειρωνικές / εκνευρίζομαι συνεχώς με το παρελθόν / αμφιβάλλω αν θα εννοήσω τους αιώνες ποτέ / όπως εξάλλου και οτιδήποτε γράφεται δεν ξέρω / τί σχέση έχει με την εποχή και τους ανθρώπους / δεν μπορώ να βιογραφώ κοινούς θνητούς ή αυτοκράτορες / χάνομαι έτσι, αφού και μία φωτογραφία με καταργεί [...]».

Κατόπιν, αμφίθυμες αντιδράσεις απέναντι στη βορειοελληνική «εντοπιότητα» σε αντίθ. προς την υποτιθέμενη διαφορετική ή και ανώτερη νότια και νοτιοανατολική «ελληνικότητα», που εκτονώνονται από έναν πειθαρχημένο, όσο και περιοδικά καταδιωγμένο, υπηρέτη της αρχαιολογίας που κινήθηκε κυρίως μέσα στο τρίγωνο Θράκη/Α. Μακεδονία - Καστοριά - Λάρισα, αλλά και σε πολλές άλλες, ελλαδικές και εξωελλαδικές «διαφυγές», όπως, π.χ.: ΠΙ, «Μορτ Σεζόν (1972-1978), IV»: «Θλιβερά σκοτάδια της Μακεδονίας / μέσα σε κύματα ομίχλης νυχτερινά / πνιγμένα στη μυρωδιά των καμένων ξύλων, το χειμώνα. / [...] / Άλλοτε πάλι σε ποτάμια πράσινα ή καστανά / θλιβερά σκοτάδια της Μακεδονίας / άλλοτε δίπλα στη θάλασσα και τον ουρανό / με ζεστόν αφρισμένο νοτιά / με τραπεζάκια στρόγγυλα σε τρία πόδια.. / Άλλοτε πάλι κάτω απ' τα φυλλώματα του φθινοπώρου / μέσα σε λάσπες και σε βροχές / μέσα σε υγρούς μπαχτσέδες με λωτούς / και φωτεινές σταλαγματιές από το ύψος του Παγγαίου / σαν έκθεση βασιλισσών. [...]»· ΠΙ, «Πόλεις, I: Με αφορμή ένα ωραίο φθινοπωρινό πρωί»: «[...] σκέφτηκα την ερωτευμένη ψυχή / που ποτέ δε γίνεται να την ιδώ / με το βουβάλι του μακεδονίτικου κάμπου μαζί [...]»· ΠΙ, «Πόλεις, III: Οι άγιοι λυχνούχοι των Βαλκανίων»: «[...] Τότε, γυναίκες σαν τις μακεδόνισσες / θα με κεράσουνε κρασί / να ραντίσω τριγύρω να 'ρθούν οι νεκροί / σ' ένα χωριό του βορρά πλάι στις ράγες των τρένων / όλο ομίχλες. / [...] / Ίσως γιατί εμείς δε μεγαλώσαμε σε εποχή / όπου μοντάρουνε δύο και τρεις ιδεολογίες / αλλά σε μία εποχή / όπου μοντάραν πολυκατοικίες / κι όπου τ' αγάλματα, άμα μιλούσαν / λέγανε πράγματα ποιητικά / μέσα σ' ακάλυπτους χώρους και σε σύννεφα / μιας πόλης προσιτής μονάχα σε κηδείες. [...]»· ΦΑ, «Ποιήματα για τη θεότητα, III»: «[...] Αντίς για λεύκες έβαλαν στον κήπο / [...] οι Μακεδόνες σέλας πεδινό. / Κι έτσι κρατούσανε τον ουρανό.»· ΕΠ, «II»: «[...] Άλλη ήταν η πλατεία, άλλα τα σπίτια / ήταν απόβροχα της χρηστομάθειας / αρχαίων επιγραμμάτων / στις πολυκατοικίες τής οδού Ολύμπου / ερωτιδεΐς, Φαέθωνες, κάτι γύφινες διακοσμήσεις / όλα τα αποβράσματα της αρχαιότητας.»· ΕΠ, «V»: «[...] Ίσως από συγκυρίες, ίσως από αδυναμία / την παρουσία αρχαίων λυρικών στη Μακεδονία / του ήταν αδύνατο να εννοήσει / όπως και την σημασία πολλών έργων τέχνης [...]»· ΕΠ, «IX»: «Όπως ένα τεράστιο και μαύρο πουλί / περιφέρεται φοβισμένο πάνω απ' την πόλη / και όπου

να κοιτάξει αρχίζει να κλαίει / [...] / έτσι φοβόταν κατά την περιφορά του / στα λασπωμένα νερά / γύρω απ' το ανάκτορο της Τετραρχίας / τις λίμνες, το κάστρο / την περιφορά του στα βράδια / κάτι αρκαδικών πινάκων.» *Αναδρομή*, «Απάντηση σε ερώτημα για την ελληνικότητα», σ. 59: «Ποτέ ίσως δεν συνειδητοποίησα ότι η Θεσσαλονίκη είναι στη θάλασσα. Έτσι έφθασα στη διαπίστωση ότι ο χώρος είναι ο καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία του ιδιαίτερου λογοτεχνικού κλίματος της Θεσσαλονίκης [...]»· *Αναδρομή*, «Απάντηση σε ερώτημα για την ελληνικότητα», σσ. 59-60: «Δεν μπόρεσα ποτέ να συνδέσω τον χώρο αυτό [της Θεσσαλονίκης] με τον Όμηρο ή με την Σαπφώ, μόνο [...] ένας ποιητής εκ Θεσσαλονίκης της Παλατινής Ανθολογίας [υπάρχει], είναι μέτριος ο καημένος, ενώ, από όλο το αρχαίο επιγραφικό υλικό της Μακεδονίας μία λέξη μόνο μου άρσεσε, γλυκύφεγγος, για μια πεθαμένη γυναίκα.»· *Αναδρομή*, «Απάντηση σε ερώτημα για την ελληνικότητα», σ. 60: «[...] μου φαινόταν πως άκουγα την τρομερή πολυφωνία και ενός [...] μουσείου δαπέδων.»· *Αναδρομή*, «Εγκαίνια της έκθεσης για την Πολιόχνη στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης», σ. 97 [13.9.1997]: «Σίγουρα ο χώρος του Α.Μ.Θ. είναι στενάχωρος, είναι όμως πολύ φιλόξενος, με την ομηρική ίσως έννοια της λέξης, μ' αυτό το αίθριο εδωπέρα, ένας χώρος μοντέρνος, μ' εκείνη την περιεργή αισιοδοξία των αρχών της δεκαετίας του '60, όταν τριγύρω τότε ήταν ακόμη ο τουρκομαχαλάς της περιοχής της Ροτόντας, σαρκοφάγοι, δεξιά και αριστερά, γύρω απ' την Διεθνή Έκθεση και προσφυγικές παράγκες παντού.»· *Αναδρομή*, «Εγκαίνια της έκθεσης "Επιγραφές Αρχαίας Μακεδονίας" στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», σσ. 101-102: «Στη Μακεδονία δεν βρίσκουμε τα εξάισια λυρικά επιγράμματα της Αττικής [...] Όλα τα επιγράμματα είναι επαναλαμβανόμενα και αρκετά τυποποιημένα, θυμίζουν γραμματικές και χρηστομάθειες. Καθόλου Αττικές και Αιγαίο. Τα μάρμαρα είναι τα πιο πολλά λευκόφαια από λατομεία των Κουφαλίων, ελάχιστα είναι άσπρα της Θάσου ή εκείνα τα παριανά και πεντελικά. Είναι δηλαδή, όλα αυτά τα πράγματα, δικά μας, πράγματα της Μακεδονίας.»· *Ημερολόγιο*, «Το Μουσείο Σερρών», σ. 61: «Ένα πρωί παγωμένο εκεί, κατάλαβα ότι βρίσκομαι ανέμεσα στις στρατηγικές της δύσης και στα ηλιοβασιλέματα της ανατολής.»· *Ημερολόγιο*, «Η Τούμπα», σ. 73: «[...] η Θεσσαλονίκη είναι πολύ παλιά. Έχει μια ιστορία από τα νεολιθικά σχεδόν χρόνια, όταν οι άνθρωποι έκαναν κάτι φαιά μελαγχολικά αγγεία. Ο καιρός φαίνεται να πετρώνει πάνω στις επιφάνειές τους, ή πάνω από τάφους. Ο καιρός προτιμάει το πένθος ή τα υψόμετρα για να κοιτάξει τη θάλασσα.»· *Ημερολόγιο*, «Η Θεσσαλονίκη και οι μυρωδιές της», σ. 91: «Αυτή την αίσθηση της μυρωδιάς των πεθαμένων αντικειμένων έχω μέσα στο Μουσείο ή στο οστεοφυλάκιο της Ευαγγελίστριας, όταν μπήκα μια φορά. Καμιά φορά κάθομαι και σκέφτομαι ότι όλη μου τη ζωή την ξοδεύω για την ανάστασή τους.»· *Ημερολόγιο*, «Το Μοναστήρι», σ. 109: «[...] τελικά δεν ξέρω τίποτε γι' αυτήν την πόλη και για καμιά πόλη της Μακεδονίας.»· *Ημερολόγιο*, «Μελλοντικοί τίτλοι ειρή και ως έτυχε», σ. 161: «Ο Παρθενώνας και εγώ.» [...] «Σε τί χρειάζεται η αρχαιολογία.»

Τέλος, θετικές ή, έστω, αποφασιστικότερες στάσεις μιας ψυχής συμφιλιωμένης με τις επιστημονικές-ερευνητικές επιλογές της και ευφρόσυνα πρόθυμης ν' αγωνισθεί, να κάμει, ν' ανυψώσει, όπως, π.χ.: ΦΑ, «Ποιήματα για τη θεότητα, VI»: «[...] Από τον ήλιο βγαίνει ένας ψαλμός / και συ, το λέω με βεβαιότητα / ανταποκρίνεσαι στα χρυσά αγάλματα / του κήπου της αρχαιότητας.»· ΦΑ, «Ποιήματα για τη θεότητα, IX»: «[...] Και συ ψυχή της ψυχής μου έγινες / ένα

χρυσό μενταγιόν με Φαέθοντα.» *Αναδρομή*, «Περί της “Πέτρας των Αβαταίων” του Άρθουρ Τζοφ Άρενς», σ. 62: «[...] τα αγγεία του Νευροκοπίου, κάτι φαιά και κακοφημένα τεφροδόχα αγγεία, που μαύριζαν τα χέρια σου άμα τα έπιανες, γιατί ήταν πασαλειμμένα με γραφίτη της περιοχής, κάτι αγγεία που, όταν τα έβλεπες όρθια και συμπληρωμένα, ήταν σα ψυχές που τις φυσάει ο αέρας εκεί πέρα.» *Αναδρομή*, «Συνέδριο Νομισματικής στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», σ. 80: «[...] οι νομισματικές σπουδές θα πρέπει να αναβαθμισθούν, να γίνουν πιο συνθετικές, να αποκτήσουν ενδιαφέρον για τον σύγχρονο μελετητή των κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων. Και για να γίνουν αυτά τα πράγματα πρέπει η σύγχρονη εξειδίκευση να προσεγγίσει το απίστευτα τεράστιο συσσωρευμένο νομισματικό υλικό στις αποθήκες των Μουσείων της Επιχράτειας και να το εντάξει στα συμπραζόμενα του αρχαίου κόσμου.» *Αναδρομή*, «Εγκαίνια της έκθεσης “Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα” στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης», σ. 85: «Ποιον ενδιαφέρει η νεολιθική εποχή, 7.500-3.000 π.Χ.; [...] Σκεφτείτε ότι οι γνωστοί νεολιθικοί οικισμοί [...] των νομών της Ανατολικής Μακεδονίας [είναι] κάπου ογδόντα, αλλά και άλλοι τόσοι της Κεντρικής Μακεδονίας.» *Αναδρομή*, «Εγκαίνια του θεάτρου της Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης», σ. 95: «Η αρχαιολογική έρευνα συμβάλλει τα μέγιστα στην αποκατάσταση σε αδρές γραμμές της ιστορίας. Κυρίως όμως με την αρχαιολογική έρευνα αρχίζει μια ατέλειωτη εμπλοκή με επεισόδια της αρχαίας καθημερινότητας. Από την επαφή με το παρελθόν παράγεται και γνώση και, αν αυτή η γνώση θα μπορούσε να μετασχηματίζεται από τους αρχαιολόγους – και όχι μόνο – σε γνώση χρήσιμη για τον σημερινό άνθρωπο, τότε η αρχαιολογία θα μπορούσε να είναι μια χρήσιμη επιστήμη και να έχουμε όλοι την ανάγκη της.» *Αναδρομή*, «Εγκαίνια της έκθεσης για την Πολιόχνη στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης», σ. 97: «Η σημερινή έρευνα φαίνεται να αποδεικνύει ότι τα βασικά πρωτοαστικά χαρακτηριστικά, δηλαδή οι πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, η γραφή, η μεταλλουργία, η εξειδίκευση, τα ιερά, η κοινωνική οργάνωση που πάει να γίνει ιεραρχική και άλλα πολλά, ήδη είναι γνωστά στην νεότερη νεολιθική.» *Αναδρομή*, «Εγκαίνια τριών μικρών επανεκθέσεων στην γλυπτοθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης», σ. 105: «Η [μουσειολογική] πρακτική η δική μας έχει, για να επανέλθω στα προηγούμενα, επαγωγικό χαρακτήρα. Αρχίζουμε από τον χώρο και φθάνουμε στο αντικείμενο [...]» *Αναδρομή*, «Εγκαίνια της έκθεσης “Ο πάπυρος του Δερβενίου” στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης», σ. 108: «[...] ο κόσμος υπάρχει για να καταλήξει σε ένα βιβλίο ή, θα προσθέταμε εμείς οι αρχαιολόγοι, για να καταλήξει και στους ανά τον κόσμο παπύρους που διασώθηκαν, ή σ’ αυτά τα αποκαΐδια του παπύρου μας, ή στα αρχαία λείψανα που βλέπουμε στα Μουσεία. Ο κόσμος υπάρχει για να γίνεται αυτός ο συνεχής διάλογος ανάμεσα στις λέξεις και τα πράγματα, δηλαδή ανάμεσα στο θάνατο και στη ζωή, ή σε ό,τι απόμεινε από αυτά που ζούσαν.» *Αναδρομή*, «Εγκαίνια της έκθεσης “Ο χρυσός των Μακεδόνων” στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης», σ. 111-112: «[...] φαίνεται ότι τα “καταφέρνουμε” να στήνουμε εκθέσεις και χωρίς μακροχρόνιους σχεδιασμούς και κυρίως χωρίς ειδικούς μουσειολόγους. Το καταφέρνουμε όμως ίσως θα πρέπει να είναι ακόμη σε εισαγωγικά. Στο μέλλον θα πρέπει, τα μεγάλα αρχικά Μουσεία, να αποκτήσουν αυτονομία, θα πρέπει να υπάρξουν μεγάλες αίθουσες περιοδικών εκθέσεων και θα πρέπει η επιστήμη της μουσειολογίας [...] να εδραιωθεί και στα καθ’ ημάς.» *Αναδρομή*, «Εγκαίνια της

έκθεσης “Ο χρυσός των Μακεδόνων” στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης», σ. 112: «[...] η τέχνη της χρυσοχοΐας και της μεταλλοτεχνίας ήταν ταπεινή, αφού ελάχιστα την τίμησαν οι αρχαίες πηγές, ή αφού δεν ανάδειξε επώνυμους καλλιτέχνες, αλλά, θα μου επιτρέψετε, ήταν τέχνη με ύφος ή, μάλλον, τέχνη που, αντίθετα με άλλες του αρχαίου κόσμου (κοροπλαστική, μεγάλο μέρος της αγγειογραφίας), δεχόταν και τις απευθείας ωθήσεις τεχνιτών μεγάλου καλλιτεχνικού διαμετρήματος που έμειναν ανώνυμοι τελικά. [...] Κακά τα ψέμματα, τα ευγενή μέταλλα φαίνεται ότι προξενούσαν μαγικές αλχημείες στους μάστορες και τους ξεκολλούσαν από τα πιεστικά περιγράμματα της παράδοσης. Και όχι μόνον αυτό· έκαναν πρωτότυπα έργα χωρίς να είναι εξαρτημένοι από την μεγάλη, όπως λέμε, ζωγραφική ή την πλαστική του καιρού τους.» *Αναδρομή, «Νεολιθικές έρευνες στη Μακεδονία. Ένας προσωπικός απολογισμός», σ. 118: «Ένα είναι το απόλυτο σίγουρο. Ότι όσο γρηγορότερα η αρχαιολογία των ιστορικών χρόνων – και ιδιαίτερα από τις αρχαιολογίες της Μεσογείου μάς ενδιαφέρει η κλασική και ρωμαϊκή αρχαιολογία – συγκλίνει με την πράξη αλλά και την θεωρία της άλλης αρχαιολογίας [=της προϊστορικής], τόσο το κέρδος τους θα είναι μεγαλύτερο.» Αναδρομή, «Νεολιθικές έρευνες στη Μακεδονία. Ένας προσωπικός απολογισμός», σ. 126: «Βασικός στόχος της έρευνας αυτής [=των «νεολιθικών» ανασκαφών στη Μακεδονία - Θράκη] ήταν και είναι να εντάξει τη Μακεδονία – Θράκη και την ευρύτερή της περιοχή στο χρονικό και εξελικτικό πλαίσιο που υπαγορεύουν νέες απόψεις για τις σχέσεις Βαλκανικής και Ανατολίας. Οι απόψεις αυτές θέλουν, όσον αφορά το χρονικό πλαίσιο, την κατάργηση των χρονικών προτεραιοτήτων της Ανατολίας σε σχέση με τη Βαλκανική και την παράλληλη εμφάνιση των διαφόρων πολιτιστικών στοιχείων.» *Ημερολόγιο, «Μουσική», σ. 48: «Θα καθίσω σ' ένα σταυροδρόμι και θα κάνω τον μικροπωλητή· που θα φωνάζει δυνατά για να δείχνει στις γενιές ότι γνωρίζει πως στις ταράτσες των πολυκατοικιών, των βιβλιοπωλείων, των εισόδων των κλινικών, στο ύψος των πεζοδρομίων και της ψυχής των ανθρωπίνων, υπάρχει μια μουσική.»**

Πολλοί από τους άξονες που διαγράφονται μέσα από τις παραπάνω τοποθετήσεις του συγγρ., καθώς και πολλά από τα θέματα και μοτίβα προηγούμενων, «επικαιρικών» κειμένων του (ιδίως της συναγωγής *Αναδρομή*, σσ. 77-130) απαντούν ή απηχούνται και στη διάρθρωση ή τα περιεχόμενα του βιβλίου που παρουσιάζεται στη συνέχεια συνοπτικά (από έναν μη ειδικό):

Το εκπληκτικότερο γνώρισμα στην κατάστρωση της «αρχαιολογικής ιστορίας» της Θεσσαλονίκης (και, εν μέρει, και όλης της Β. Ελλάδας) είναι ο (συνειδητός;) περιορισμός του συγγρ. (γενν. 1947) στα χρόνια της μεγαλύτερης αυτογνωσίας του, δηλ. στα τελευταία 45 περίπου χρόνια. Αυτό σημαίνει πως η «Εισαγωγή» (σσ. 12/13-19, αφιερωμένη, όπως και ολόκληρο το βιβλίο, «στη μνήμη όσων εργάστηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης») αφορά σχεδόν αποκλειστικά το (νέο) Α.Μ.Θ., την κατασκευή, τη διαμόρφωση, την πρόσφατη ανακαίνιση και μερικούς σταθμούς της ιστορίας του, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ως το 2004, ενώ ο αναγνώστης θα περίμενε και μια σύντομη, έστω, πραγμάτευση

ση της ιστορίας, της διάρθρωσης και της προσφοράς παλιότερων μουσειακών χώρων της πόλης, και κυρίως του λεγόμενου Παλιού Αρχαιολογικού Μουσείου (πρώην λατρευτικού χώρου των «ντονμέδων» μουσουλμάνων εβραϊκής καταγωγής), αφού ο συγγρ. επιμένει σε ολόκληρο σχεδόν το μήκος του βιβλίου του στην ανάγκη αναγωγών σε όλο το απτό παρελθόν των φαινομένων που παρουσιάζει: τα μόνα ίχνη τέτοιων παλιότερων μουσειακών χώρων που προβάλλουν εντελώς ξεκομμένα μέσα στο βιβλίο είναι, δυστυχώς, δύο πετσοκομμένες ασπρόμαυρες φωτογραφίες της Ροτόντας και του «Γενί Τζαμιού», σσ. 12, 14, ενώ, παράλληλα, δεν μας δίνεται ούτε και η χρονολογία/ημερομηνία της προβλεπόμενης έναρξης λειτουργίας (π.χ. των εγκαινίων κτλ.) του (νέου) Α.Μ.Θ. Τέτοια κενά δεν καλύπτονται, βέβαια, από τις ασχολίαστες βιβλιογραφικές παραπομπές των τεσσάρων πρώτων «Σημειώσεων» του βιβλίου (σ. 374, όπου μάλιστα φιγουράρουν και ερασιτεχνικά σκαριφήματα, όπως περιγραφική εργασία του Γ. Κορδομενίδη από την εποχή των σοβαρότερων και μη κερδοφόρων ενασχολήσεών του). Χρήσιμη είναι, αντίθετα, η παρουσίαση (περιγραφή, κατόψεις κτλ.) της υπό ανακαίνιση, όταν γραφόταν το βιβλίο (Οκτ. 2003 - Ιαν. 2004), και ήδη σχεδόν έτοιμης νέας μορφής του κτιρίου του Α.Μ.Θ., έστω και αν ορισμένες λεζάντες αναπαράγουν διασκεδαστικά γλωσσικά και ορθογραφικά τερατάκια της αρχιτεκτονικής και αρχαιολογικής γραφειοκρατίας, όπως, π.χ., στη σ. 18: «χώρων του ανασκευαζόμενου μουσείου» (δεξιά, στη φωτ. της σ. 19, το ουσ. είναι απλώς «ανακατασκευή»), κάτοψη 1, αριθ. 2: «Χώρος πωλητέων (Τ.Α.Π.)» (πάλι καλά που δεν είναι «ξεπουλητέα»), κάτοψη 2, αριθ. 5: «Υπόγειο Κτήριο Η/Μ Εγκαταστάσεων».

Ως πρώτο, ουσιαστικά, κεφάλαιο του βιβλίου ακολουθεί η «Προϊστορία» (σσ. 20/21-65· επιμέρους άρθρωση σε: Χρονικό της «προϊστορικής έρευνας» από τον Α΄ παγκόσμιο Πόλεμο κ.ε., «Οι οικισμοί», «Γεωργία, Κτηνοτροφία - Κυνήγι, Αλιεία», «Η αρχιτεκτονική. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟΝ ΝΟΤΟ [γιατί όχι και με τον υπόλοιπο Βορρά ή τη Δύση και την Ανατολή; Δεν θα σχολιάσω την εν μέρει απολογητική προς Νοτιοέλληνες εμμονή του συγγρ., αφού αποτελεί πολύ συνθετότερο φαινόμενο και απαντά σε όλο σχεδόν το εύρος της παραγωγής του]», «Οι ταφικές πρακτικές», «Η κεραμική», «Οι λιθοτεχνίες», «Τα οστέινα εργαλεία», «Τα ειδώλια», «Κοσμήματα», «Σφραγίδες»): πρόκειται για ένα από τα πιο εξαιρετικά τμήματα του τόμου, χάρη, βέβαια, και στην υψηλότετη ειδική θεωρητική κατάρτιση του συγγρ. στο πεδίο αυτό, αλλά και στην αντίστοιχη αρχαιολογική εμπειρία και πράξη του στον ευρύτερο βορειοελλαδικό χώρο, την αφοσιωμένη αποκλειστικά στην επιστήμη και όχι και στην πολιτικάντικη και βουλευτική προβολή που διάλεξαν λίγο πρεσβύτεροι, θεσσαλοανασκαφείς και μακεδονοανασκαφείς συντεχνίτες του. Σημειώνω εξαρχής (και για ολόκληρο το βιβλίο) την εξαιρετική ποιότητα των περισσότερων φωτογραφιών, σχημάτων κτλ., και, ιδιαίτερα, τον

μόχθο του συγγρ. στην κατάσταση πολύ κατατοπιστικών και συχνά αναλυτικότητας, όσο και λιτών στη διατύπωση, λεζαντών/επεξηγήσεων, που δείχνουν διδακτική πρακτικότητα και μούουν με τον καλύτερο τρόπο στην επίσκεψη των ονομάτων και την ορολογία, στα παλιά και σύγχρονα τοπωνύμια, στην ανθρωπογεωγραφία και την ιστορία, χωρίς να ενοχλούν με τη συχνή, σε άλλους μελετητές ή συγγραφείς οδηγών και λευκωμάτων, λεκτική εκζήτηση.

Έπεται το μικρό τμήμα «Προς τη γένεση των πόλεων» (σσ. 67-81), αφιερωμένο στην επίσης γονιμότητα – όπως και η καθαυτό «προϊστορική» – και αρκετά αδιερεύνητη, ως πρόσφατα, και υποτιμημένη περίοδο από την Εποχή του Σιδήρου ως την αρχή των Αρχαϊκών χρόνων: εδώ, όμως, ο συνεχόμενος λόγος περιορίζεται σε μιάμιση σελίδα (σσ. 67, 79), ενώ το οπτικό υλικό είναι πλουσιότερο (αν και δεν καταλαβαίνει, π.χ., κανείς γιατί η ολοσέλιδη έγχρωμη φωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου του Παλατιανού Κιλκίς που εισάγει στο «κεφάλαιο» αυτό, σ. 66, συνοδεύεται από τη λεζάντα: «κατά τη διάρκεια εργασιών αποκάλυψης της ρωμαϊκής πόλης [εγώ υπογραμμίζω]», η οποία δεν παραπέμπει ξεκάθαρα στη νεολιθική σημασία του χώρου).

Όπως αναμενόταν από τις ιστορικές εξελίξεις των τελευταίων 30 χρόνων στην αρχαιολογική έρευνα και στις πολιτικοϊδεολογικές αναμοχλεύσεις και τα κακοφορμίσματα του λεγόμενου Μακεδονικού, ιδιαίτερα βαρύτητα δίνεται στο επόμενο τμήμα του βιβλίου, «Στο βασίλειο της Μακεδονίας. Η ιστορία της Μακεδονίας μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση» (σσ. 82/83-141), που είναι το πρώτο από τα τρία πιο ανεπτυγμένα μέρη του. Αν και αρκετές από τις λεπτομέρειες της πραγμάτευσης και μέρος του εικαστικού υλικού που πλασιώνει τις σελίδες του τμήματος αυτού (π.χ. ό,τι έχει να κάνει με τη μεταλλοτεχνία, και ιδιαίτερα την κατεργασία του χρυσού, σ. 87 κ.ε.) θα μπορούσαν να ενταχθούν και σε ένα από τα επόμενα τμήματα του βιβλίου ή αλληλεπικαλύπτονται από το ειδικότερο περιεχόμενο εκείνων, πετυχαίνεται ο κύριος στόχος του συγγρ., που είναι μια αδρή εισαγωγική παρουσίαση της πολιτικής ιστορίας, στοιχείων της καθημερινής ζωής, και της τέχνης του μακεδονικού βασιλείου από τον 6ο αι. ως το 168 π.Χ. Ο αναγνώστης υποβοηθείται ακόμη περισσότερο, αν συνυπολογίσει το αναλυτικότερο και πολύ μεθοδικό «εχθεσιακό» διάγραμμα που φιλοξενείται στις «Σημειώσεις», αριθ. 13, σσ. 376-377. Αισθητή είναι, πάντως, η έλλειψη επαρκούς εικαστικού «προσωπογραφικού», «επιγραφικού» και άλλου υλικού, όπως, π.χ., από το «εύρημα της Βεργίνας»: φαίνεται πως ο συγγρ. θέλησε να μας κάνει να εξοικειωθούμε οριστικά με την οδυνηρή ιδέα πως μουσειακοί χώροι της Θεσσαλονίκης ενδέχεται να μην ξαναφιλοξενήσουν αντικείμενά του· ωστόσο, από τη στιγμή που τόσα συστατικά του είχαν εκτεθεί επί δεκαετίες στο Α.Μ.Θ., και στη συνείδηση πολλών παλιότερων επισκεπτών του είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την ιστορία και το στήσιμό του, ίσως έπρεπε να

ξεπεραστούν οι τυχόν δυσκολίες των δικαιωμάτων των ανασκαφών, του κοπιράιτ των εικόνων κτλ. και να αναπαραχθούν απλόχερα και σε μεγαλύτερο ποσοστό μέσα στο παρουσιαζόμενο βιβλίο.

Για έναν συγγρ. απόγονο και συγγενή μακεδόνων χρυσοχών και κοσμηματοποιών (πρβ., ιδίως, τα αρμόδια, ποιητικότερα «ενθυμητικά» και προσωπογραφικά κείμενα του *Ημερολογίου* του), και για ένα ευρύτερο κοινό εκτεθειμένο επί τόσες δεκαετίες στη γοητεία των πιο φανταχτερών από τα ανασκαφικά ευρήματα της Σίνδου, του Δερβενίου, της Βεργίνας κτλ., στις αντίστοιχες «χρυσοφόρες» ελλαδικές και διεθνείς εκθέσεις τους και στα ντοκιμαντέρ πανέξυπνων αρχιτεκτόνων-λογοτεχνών, ήταν αναμενόμενη η έμφαση στο αμέσως επόμενο, και πιο ανεπτυγμένο, τμήμα του βιβλίου, «Ο χρυσός των Μακεδόνων» (σσ. 142/143-309· ορθότερο θα ήταν, βέβαια, ο συγγρ. να μη δανειστεί αυτούσιο τον τίτλο-κράχτη του ομώνυμου ντοκιμαντέρ και ομόθεμων εκθέσεων, αλλά να επιγράψει το τμήμα αυτό «Η μεταλλοτεχνία των Μακεδόνων»). Έτσι κι αλλιώς, το τμήμα αυτό είναι από τη φύση του πολύ συνθετότερο: καλύπτει και την αγγειογραφία, την υαλοτεχνία, τη ζωγραφική κτλ., και μάλιστα στο τέλος του, σσ. 279-309 («Ο κρατήρας του Δερβενίου», «Ο πάπυρος του Δερβενίου»), εκβάλλει ακόμη και στον χώρο της παπυρολογίας και της κοσμολογικής-θεολογικής γραμματείας της αρχαιότητας (χάρη στη συμβολή του ενός από τους δύο ή τρεις κλασικούς φιλόλογους-μελετητές του συγκεκριμένου παπύρου, του ομότιμου καθηγητή του Α.Π.Θ. Κυριάκου Τσαντσάνογλου, σσ. 307-309: λιτή, μα πολύ κατατοπιστική παρουσίαση του καμμένου, αλλά εν μέρει διατηρημένου παπύρου, και νεοελληνική μετάφραση αποσπασμάτων του, από τις στήλες XXII, XVII, XXV).

Είναι αλήθεια πως, σε αντίθεση με το τμήμα αυτό του βιβλίου, όπου τα πιο εντυπωσιακά και προβεβλημένα περιεχόμενά του είχαν ήδη γίνει αντικείμενο προηγούμενων αναλυτικών δημοσιεύσεων από άλλους ερευνητές (Μ. Ανδρόνικος και συνεχιστές του στη Βεργίνα, Ε. Γιούρη, Γ. Θέμελης, Γ. Τουράτσογλου κ.ά., βλ. και «Σημειώσεις», σ. 378), ο αναγνώστης θα περίμενε πολύ πιο εκτενή παρουσίαση στο τμήμα που ασχολείται με την «ιστορική» (ή, καλύτερα, την «πολιτισμένη» είτε «μετονομασμένη») πόλη της Θεσσαλονίκης, 315 π.Χ. κ.ε., «Θεσσαλονίκη: Οι πρώτοι αιώνες» (σσ. 310/311-372). Το παράδοξο είναι πως εδώ ο συγγρ. δίνει την εντύπωση πως βιάζεται να κλείσει το βιβλίο του, αφού, πέρα από το άφθονο, και εδώ, φωτογραφικό υλικό, ιδίως για τη ρωμαϊκή περίοδο, δεν φαίνεται να καταδέχεται να μιλήσει παρά ελάχιστα για τα (σημαντικά και επιφανή, πάντως, τόσο στο σημερινό ιστορικό κέντρο της πόλης όσο και στα περίχωρά της) μνημεία της «Ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου» (σσ. 311-317· στα «Περιεχόμενα», σ. 381, το τμήμα επιγράφεται διαφορετικά: «Ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή»): γενικά, θα λέγαμε πως – με τη συνέργεια και των καταπιεστικών προδιαγραφών όγκου του βι-

βλίου – οι οικισμοί, οι τούμπες και οι πρώιμοι τάφοι «έφαγαν», στο βιβλίο, τα συντεταγμένα αστικά οικοδομήματα, αγορές και ιερατικά, διοικητικά ή άλλα κτίρια/κτίσματα, ή, αλλιώς, πως ο φοιτητικός, νεανικός και ώριμος προϊστοριολόγος και διαβάτης τής υπαίθρου Γραμμένος πήρε επιτέλους την εκδίκησή του από τον παιδικό, εφηβικό και μεσήλικα περιπατητή τού γενέθλιου άστεός του. Το ίδιο θα έλεγε κανείς και για την παράξενη, όσον αφορά την οικονομία της λιτότατης πραγμάτευσης του βιβλίου, «παρέκβαση» στους «Θεσσαλονικείς ποιητές» (σσ. 317-318) της ρωμαιοκρατίας: εδώ, την εκδίκηση από τον αρχαιολόγο Γραμμένο φαίνεται να παίρνει ο ποιητής, λογοτεχνικός κριτικός και δίκαιος τιμητής της «εντόπιας καθυστέρησης» Γραμμένος, συνεχίζοντας ομόλογο διάλογο πολλών άλλων βιβλίων του. Τέλος, αν και γενικότερα οι βιβλιογραφικές παραπομπές που προκρίθηκαν γι' αυτόν τον τόμο είναι λιγότερες απ' ό,τι θα περίμενε κανείς (αναρωτιέται κανείς αν για την επιλογή αυτή ευθύνεται ο συγγρ. ή άλλοι παράγοντες που έστησαν το «λεύκωμα»), ελλείψεις παρατηρούνται ασύμφορα και στη βιβλιογραφία των αντίστοιχων «Σημειώσεων» (σ. 378, αριθ. 24-26· ελάχιστα άλλα έργα περιλαμβάνονται σε προηγούμενα λήμματα, π.χ. σ. 375, αριθ. 1, 4. Ίσως θα έπρεπε να εξηγηθεί το γιατί λείπουν κάποιες παλιότερες ή νεότερες ειδικές εργασίες που αφορούν τομείς της ελληνιστικής και ρωμαϊκής τέχνης στη Μακεδονία: ταφικά μνημεία, γλυπτά πορτρέτα, κοροπλαστική, ειδώλια, επιγραφές κτλ.).

Με τον σύντομο «Επίλογο» (σσ. 373-374) ο συγγρ. ξαναγυρίζει στον χώρο, τα εκθέματα και την παλιότερη εκθεσιακή πολιτική του Α.Μ.Θ.· οι αποτιμήσεις του υποτίθεται πως προδιαγράφουν και μια σχεδιαζόμενη αλλαγή πολιτικής για το μέλλον, δηλ. για την περίοδο που ξεκινά με την πρόσφατη ανακαίνισή του.

Το βιβλίο κατακλείεται με 26 όλο κι όλο «Σημειώσεις» (σσ. 375-378· εκτός από τον εκτενέστατο αριθ. 13, θα μπορούσαν κάλλιστα να είχαν ενταχθεί, οργανικότερα, σε υποσελίδια θέση στο κυρίως κείμενο, είναι όμως σαφές πως το πολυμελές επιτελείο των ποικίλων τυπογραφικών «επιμελητών» του πολύφερνου τόμου δύσκολα μπορούσε να χωρίσει δυο γαιδάρων άχυρα), με επιπρόσθετες «Ευχαριστίες» (σ. 379· συμπληρώνουν το προλογικό σημείωμα του συγγρ.), με μικρό κατάλογο του κοπιράιτ ορισμένων «Φωτογραφιών - Σχεδίων» (σ. 379), με τα «Περιεχόμενα» (σ. 381) και «τυπογραφικό κολοφώνα» (σ. 383).

Συμπερασματικά: Αγνωώ αν το πολυσύνθετο τελευταίο βιβλίο του Δημήτριου Β. Γραμμένου συζητήθηκε ήδη σοβαρότερα από ειδικούς. Με βάση, όμως, ορισμένες μίξερρες και επιφανειακές βιβλιοπαρουσιάσεις του βιβλίου από υποτιθέμενους συντεχνίτες τού συγγρ. (αρχές του 2005), έχω την εντύπωση πως η συμβατική δημοσιογραφική κριτική δεν κατάφερε ακόμα να παραδεχτεί ή να αναδείξει όλες τις αρετές του, ούτε να

παρουσιάσει στο κοινό τις ορίζουσες της επαγωγικής και πρωτότυπης αυτής παρουσίασης της ιστορίας, της παρουσίας και των εκθεμάτων ενός σημαντικού ελλαδικού μουσείου. Η δική μου, μη ειδική παρουσίαση, είχε – πέρα από μερικές περιγραφικές εντυπώσεις, εκτιμήσεις ή και απορίες – το νόημα της σύνδεσης του βιβλίου με τη δομική «φιλοσοφία» του συγγρ., όπως τουλάχιστον νομίζω πως έχει διαφανεί ως τώρα μέσα από άλλες εργασίες του, προσιτότερες σ' έναν συνομήλικό του Θεσσαλονικιό, μα νεοελληνιστή φιλόλογο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

S. S. Charkianakis, *Australian Passport*, English-Greek Edition. English Translation and Introduction by Vrasidas Karalis, Sydney, Brandl & Schlesinger, 2002, σελ. 197.

Ο αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας Στυλιανός (κατά κόσμο Σ. Σ. Χαρκιανάκης [στο εξής: Σ. Χ.]) δεν είναι μόνο συγγραφέας θεολογικών και φιλοσοφικών μελετημάτων και άρθρων· είναι και παραγωγικότατος ποιητής (28 ετήσιες αυτοτελείς εκδόσεις συλλογών, από το 1978 έως το 2005, τυπωμένες στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη) και ευαίσθητος λογοτεχνικός κριτικός και δοκιμογράφος (ο Ν. Γ. Πεντζίκης, ο Γιάννης Ρίτσος, ο Παντελής Πρεβελάκης, ο Νίκος Καζαντζάκης και πολλοί άλλοι νεοέλληνες συγγραφείς, καθώς και γενικότερα το ποιητικό και λογοτεχνικό φαινόμενο, αποτελούν σταθερό επίκεντρο των στοχαστικών προβληματισμών του, ήδη από τα χρόνια της παραμονής του στη Θεσσαλονίκη, 1966-1975, και φυσικά και αργότερα, στα τριάντα χρόνια της ως τώρα αρχιερατικής του θητείας στην Αυστραλία).

Το βιβλίο αποτελεί τη δεύτερη δημοσιευμένη αυτοτελή απόδοση επιλογής ελληνόγλωσσων ποιημάτων του στα αγγλικά από μέρους του φιλόλογου Βρασίδα Καραλή, διδάσκοντα του Πανεπιστημίου του Σύδνεϊ. Η πρώτη αγγλική απόδοση-ανθολογία είχε εκδοθεί πριν από αρκετά χρόνια (S. S. Charkianakis, *Fireworks & Sparrows, Selected Poems*, trans. Vrasidas Karalis, ed. Sybille Smith, Sydney, Primavera, 1994), όταν ο μεταφραστής, νεαρός τότε πτυχιούχος του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, έκαμνε τα πρώτα επιστημονικά του βήματα στο Πανεπιστήμιο του Σύδνεϊ και σ' ένα τμήμα που το είχαν τιμήσει, για πολλά χρόνια, επιφανείς βρετανοί νεοελληνιστές ειδικότεροι στην υστερομεσαιωνική, πρώιμη νεοελληνική και αναγεννησιακή/μανιεριστική κρητική λογοτεχνία, ο Α. Vincent και ο Μ. Jeffreys). Τόσο η πρώτη εκείνη, όσο και η παρούσα δεύτερη μεταφραστική επιλογή έγιναν μέσα στο περιβάλλον που δημιούργησε η θερμή ενθάρρυνση και η αφειδώλευτη προστασία του ίδιου του ποιητή, ο οποίος αργότερα – ύστερα από την αποχώρηση του

καθηγητή M. Jeffreys – εργάστηκε και για την υποστήριξη του μεταφραστή του στην πανεπιστημιακή του ανέλιξη (σήμερα ο Βρασίδης Καραλής [στο εξής: συγγρ.] διευθύνει το τμήμα (νεο)ελληνικών σπουδών, κατέχοντας θέση περίπου αντίστοιχη με τη βαθμίδα του επίκουρου καθηγητή των ελληνικών πανεπιστημίων).

Η έκδοση *Αυστραλέζικο διαβατήριο* αποτελείται από Πίνακα Περιεχομένων («Contents», σσ. 5-7), μικρή Εισαγωγή («Introduction to S. S. Charkianakis' Poetry», σσ. 9-18) και αγγλική μετάφραση 88 μικρού μεγέθους ποιημάτων του Σ. Χ. με αντικριστή παράθεση του ελληνικού πρωτοτύπου τους στις ζυγές σελίδες («Poems», σσ. 21-197). Ένα από τα ποιήματα αυτά, «Ποίηση», και η αγγλική απόδοσή του, ξανατυπώνονται, σε οριζόντια επάλληλη θέση, και στο οπισθόφυλλο της έκδοσης, τα «αυτιά» της οποίας καταλαμβάνονται από περιληπτικό σημείωμα του συγγρ. για το βιβλίο του και τον μεταφραζόμενο ποιητή, καθώς και από βιογραφικά σημειώματα του Σ. Χ. – μαζί με ασπρόμαυρη φωτογραφία του – και του μεταφραστή του).

Ο λακωνικής καταγωγής συγγρ. προβάλλεται ως μαθητής της αθηναϊκής πανεπιστημιακής περιόδου του Καριοφίλη Μητσάκη και είναι γνωστότερος από φιλολογικά και κριτικά δοκίμιά του που αφορούν κυρίως τη λογοτεχνία και κριτική του 20ού αιώνα· τα περισσότερα από τα δοκίμια αυτά έχουν διοχετευθεί, και συνεχίζουν να διοχετεύονται, σε μικρά, ανεξάρτητα ή ενταγμένα σε «Αφιερώματα», κείμενα δημοσιευμένα στο αθηναϊκό βιβλιογραφικό και βιβλιοκριτικό περ. *Διαβάζω* (στην πρόσφατη, και δυστυχώς παρακμιακή, φάση της πορείας του άλλοτε αρκετά αξιολογού αυτού περιοδικού, τα κείμενα του ευκολογράφου συγγρ. εμφανίζονται με αξιοσημείωτη – για συνεργάτη των μακρινών Αντιπόδων – συχνότητα). Επίμονοι στόχοι τής (συνήθως αρνητικής) δοκιμιογραφικής κριτικής του συγγρ. είναι μεγάλες συγγραφικές μορφές της νεοελληνικής, κάποτε και της νεότερης δυτικής, λογοτεχνίας των τελευταίων δύο αιώνων, που αντιμετωπίζονται με σχεδόν στερεότυπο τρόπο κάτω από τη λεγόμενη «αποδομιστική» οπτική γωνία· στην ειδικότερη περίπτωση του συγγρ., η κριτική αυτή σπάνια καταφέρνει να εξαρθεί πάνω από μια χωρίς πρωτοτυπία αναμάσηση ή επέκταση κοινών τόπων τμήματος της παλιότερης αρνητικής κριτικής και κειμένων κριτικών εκπροσώπων της λεγόμενης «γενιάς» του 1980: ανακυκλώνεται απλώς μέσα στο σύγχρονο ελλαδικό και διασπορικό αντιρρητικό κριτικό σύνδρομο εναντίον σημαντικών πρωταγωνιστών της Γενιάς του '30, κυρίως εναντίον του Σεφέρη, με μία και μόνη «καινοτομία», την προσκόλληση στο παράδοξο και προειλημμένο αξίωμα για τη δήθεν μεγαλύτερη αξία όσων νεοελλήνων και ξένων συγγραφέων «αποδεικνύουν» κραυγαλέα ή «μυρίζουν» έντονα γνήσιο μεταφυσικό προβληματισμό ή/και δηλωμένη θρησκευτική ένταξη.

Με τις προδιαγραφές αυτές, δεν ξενίζει ούτε είναι αδικαιολόγητη η επιλογή ενός ποιητή όπως ο Σ. Χ., όπως δεν ξενίζει ούτε είναι αδικαιολόγητη

λόγητη, για μετάφραση σε μια διεθνή γλώσσα επικοινωνίας, η επιλογή του δικού του ποιητικού λόγου, δηλαδή ενός μη παραδοσιακού και μη ιδιωματικού σύγχρονου νεοελληνικού λόγου, καταστρωμένου στρωτά, χωρίς μεγάλους μετρικορυθμικούς ή άλλους σκοπέλους (πέρα από τη σποραδική διάστιξη του δημώδους λόγου με μικρά παραθέματα ή θραύσματα από την αρχαιόγλωσση ή την αρχαϊστική-λόγια γραμματεία). Άλλωστε, για έναν λόγιο κάτοικο του σύγχρονου Σύδνεϋ, όπως είναι ο φιλόλογος συγγρ., η επιλογή του συγκεκριμένου ποιητή και της παραγωγής του ήταν αναμενόμενη, αφού, όπως προαναφέρθηκε, ο ποιητής-αρχιεπίσκοπος (διαπρεπής θεολόγος, και ιδρυτής και κοσμήτορας της σημαντικής ελληνορθόδοξης θεολογικής σχολής του Αγίου Ανδρέα) όχι μόνον ήταν ο κυριότερος προστάτης και μέντορας του μεταφραστή του από την αρχή της πανεπιστημιακής καριέρας του τελευταίου, μα, αναμφίβολα, είναι και ο κορυφαίος, αποκλειστικά ελληνόγλωσσος, ποιητής του ελληνισμού της Αυστραλίας (ιδίως ύστερα από την περιστασιακή και καιροσκοπική στροφή στην αγγλόγλωσση έκφραση, και την αποχώρηση από την Αυστραλία, του καταγόμενου από τη Λέρο μετανάστη ποιητή Δημήτρη Τσαλουμά), όπως είναι, παράλληλα, και μια από τις πολύ ενδιαφέρουσες ποιητικές φωνές της ευρύτερης νεοελληνικής λογοτεχνίας των τελευταίων τριάντα χρόνων. Επιπρόσθετα, το ίδιο το διαθέσιμο ποιητικό έργο του Σ. Χ. προσφέρει από μόνο του μεγάλη άνεση και ασφάλεια επιλογής σε επίδοξους ανθολόγους-μεταφραστές, αφού, πέρα από τον όγκο του (πέρα από τις 28 ετήσιες συλλογές που προαναφέραμε, έχουν εκδοθεί τρεις επιμέρους συγκεντρωτικές εκδόσεις της ποιητικής του δουλειάς, 1985, 1990, 1996, μία ελληνόγλωσση αυτοανθολόγηση, 2001, και μία αγγλόγλωσση θεματική ανθολογία, 2005), συνιστά ένα ρωμαλέο ποιητικό σώμα με βαθύτατα ανθρωπιστικό (άρα και δια-πολιτισμικό) προβληματισμό, επίμονα επίκαιρη ή και επικαιρική θεματική και αισθητικά-τεχνικά άρτια πραγμάτωση.

Αν, όμως, η μεταφραστική επιλογή ήταν δικαιολογημένη και ευπρόσδεκτη (η ποίηση του Σ. Χ. καλό είναι να γίνει ευρύτερα γνωστή, τόσο στους ολοένα και περισσότερους αγγλοθρεμμένους Έλληνες που ζουν έξω από την Ελλάδα όσο και στους μη Έλληνες αναγνώστες ή/και κριτικούς της σύγχρονης λογοτεχνίας), η ίδια η μετάφραση και η άρθρωση/σύνταξη του βιβλίου του συγγρ. έχουν γίνει με μεγάλη προχειρότητα και επιπολαιότητα, αντίφαση κριτηρίων και έλλειψη ευαισθησίας, οδηγώντας αρκετά συχνά σε δυσάρεστες εκπλήξεις και, κάποτε, σε παραπλανητικές εντυπώσεις.

Η ως τώρα επιτυχία του συγγρ. στην (αμφίδρομη) μετάφραση είναι περιορισμένη· μεταφραστής δύο μυθιστορημάτων (*Voss· The Vivisector*) του σημαντικότερου αυστραλού (μπρισμπανέζου) πεζογράφου Patrick White (γενν. 1912) στα ελληνικά, δοκίμασε τις δυνάμεις του και στον

σαφώς δυσκολότερο – και, απ' ό,τι θα δούμε, ανώτερο από τις δυνάμεις του ως μη «γεννημένου ομιλητή» της αγγλικής – αντίστροφο χώρο της ποιητικής απόδοσης στα αγγλικά, όπου μόνα για την ώρα δείγματα αυτοτελών βιβλίων μεταφράσεων του είναι οι δύο επιλογές ποιημάτων του Σ. Χ. (η σύγκριση των μεταφραστικών αποτελεσμάτων του συγγρ. με τα αντίστοιχα άλλων, περίπου συνομήλικών του μεταφραστών νεοελληνικής ποίησης, συχνά πολύ πιο δύσκολης γλωσσικά και εκφραστικά, όπως, π.χ., των D. Ricks, D. Connolly κ.ά., αποβαίνει συντριπτικά σε βάρος του νεοελληνιστή του Σύνδνεϊ). Αν για την πρώτη από τις μεταφραστικές επιλογές ποιημάτων του Σ. Χ. ίσχυε το ελαφρυντικό της πρόσφατης ακόμα, στα 1994, άφιξης του φιλόδοξου νεαρού συγγρ. στην υπερπόντια χώρα των μεγάλων ευκαιριών, τέτοια ελαφρυντικά δεν ισχύουν για την κρινόμενη εδώ δεύτερη μεταφραστική προσπάθειά του, που έχει δημοσιευτεί ύστερα από την πανεπιστημιακή στέρεωσή του και το πέρασμα αρκετού χρόνου μέσα σε λόγο αγγλομαθές περιβάλλον.

Πάσχει, όμως, και η πλαισίωση της πρόσφατης δίγλωσσης έκδοσης με το υποστηρικτικό υλικό της. Καταρχήν, η «Εισαγωγή» είναι γεμάτη από ανεπίτρεπτες ανακρίβειες, συγχύσεις και υπερβολές. Η σύντομη βιοεργογραφική παρουσίαση του Σ. Χ., σσ. 9-11, περιέχει αρκετά λάθη ή ασαφείς διατυπώσεις: π.χ., το 1966 ο αρχιμανδρίτης, τότε, Στυλιανός εμφανίζεται να επιστρέφει από τη Γερμανία στη Θεσσαλονίκη: «he went back to Thessalonica», σ. 9, ενώ η αλήθεια είναι πως τότε εγκαθίσταται για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη (στη Μονή Βλατάδων): ασύγγνωστα, για υποτιθέμενο «θρησκευόμενο» συγγρ., η Θεολογική Σχολή της Χάλκης μετατρέπεται σε σχολή της Χαλκίδας, και μάλιστα ως μία από τις «oldest existing theological institutes of the Orthodox Patriarchate» (μήπως υπήρχαν πολλές άλλες στη δεκαετία του 1950;), σ. 9· το Ίδρυμα Πατριαρχικών Πατερικών Μελετών (που αποδίδεται ως Patriarchal Center for Patristic Studies) εμφανίζεται να εξακολουθεί «ώς σήμερα» να είναι «one of the leading research institutions for Christian scholars in Europe and especially for all Eastern Orthodox countries», σ. 10· η υπηρεσία του Σ. Χ. ως εντεταλμένου υφηγητή της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ περιγράφεται με τα εξής λόγια: «he was elected Associate Professor of Systematic Theology by the University of Thessalonica», σ. 10· στο διάστημα της θεσσαλονικιώτικης θητείας του στη Μονή Βλατάδων, ο αρχιμανδρίτης ακόμα Σ. Χ. προβιβάζεται ήδη σε «Archbishop Stylianos», σ. 10· η αναγόρευση του Σ. Χ. σε επίτιμο διδάκτορα στην Πολωνία (1985) δεν έγινε από κάποιο «University of Lublin», σ. 11, αλλά από το Καθολικό Πανεπιστήμιο του Λούμπλιν.

Εξίσου τρωτή και, κατά τόπους, γραμμένη στο γόνατο είναι και η γενική παρουσίαση του λογοτεχνικού έργου του μεταφραζόμενου ποιητή, σσ. 11-12· θα ήταν άχαρο να απαριθμήσει κανείς όλα τα σημεία υπέρμετρης διατύπωσης και έμφασης ή ψευτοκολακευτικών χαρακτηρισμών

από μέρους ενός ανασφαλούς και (όπως αποδείχτηκε αργότερα, 2003-2004, από ανώνυμα και επώνυμα λιβελογραφήματά του στην ομογενειακή εφημερίδα του Σύδνεϊ *Ο Ελληνικός Κήρυκας / The Greek Herald*) εμπαιθούς και αχάριστου κριτή, καθώς και τα σαφή ίχνη ετεροβαρούς προσοχής σε ορισμένα από τα συστατικά-γνωρίσματα της ποίησης του Σ. Χ., ή της παρανόησης άλλων· π.χ. είναι όχι μόνον υπερβολικό αλλά και άκριτο να λέγεται – για οποιονδήποτε λογοτέχνη – πως το συγκεκριμένο ποιητικό έργο παρουσιάζει «a ... vision of reality which embraces *all* [στο εξής, οι πλαγιογραφήσεις είναι δικές μου] diversity of human life», ή ότι «includes *everything* that human senses can perceive» και ότι «In his poems *everything* is transfigured and transported into another level of existence». Παραλείπω ελάσσονα συντακτικά λάθη (π.χ. στη χρήση του οριστικού ή αόριστου άρθρου στην αγγλική σύνταξη – τέτοια λάθη αφθονούν και στις μεταφράσεις του βιβλίου –, που δείχνουν απροσδόκητα γλωσσικά κενά του συγγρ. ακόμη και ύστερα από μιαν ολόκληρη δεκαετία παραμονής και εκπαιδευτικής εργασίας του στην αγγλόφωνη Αυστραλία).

Η ανισορροπία ανάμεσα στους στόχους και τα αποτελέσματα της ανθολόγησης και μετάφρασης ποιημάτων φανερώνεται πιο ανάγλυφα στο δεύτερο και τελευταίο τμήμα της «Εισαγωγής», σσ. 12-17, όπου παρουσιάζονται οι αρχές της έκδοσης και ο τρόπος υλοποίησής τους. Πρώτον, παρά τον σαφέστατα «αυστραλοκεντρικό» τίτλο του βιβλίου και παρά το ότι η επιλογή παρουσιάζεται να περιέχει «*mainly* poems talking about the poet's experiencing of Australia as cultural, natural and imaginary landscape», όπου μάλιστα «the poet deeply experiences the concrete landscape», σ. 12, στην πραγματικότητα μόνον 77 από τα 88, συνολικά, ποιήματα της επιλογής είναι γραμμένα στην Αυστραλία, και μόνο μέσα στην περίοδο 1979-2001 (ή, ορθότερα, με την αναδρομική χρονολογική τοποθέτηση που υιοθετείται από τον συγγρ. και όπου, παραδόξως, προτάσσονται τα νεότερα κείμενα, μέσα στην περίοδο 29.5.2001-20.9.1979)· έτσι, σαφώς *μη αυστραλέζικα* είναι τα ποιήματα «Ο κινηματογράφος», σ. 90 (Σιγκαπούρη-Αθήνα), «Η λίμνη του Νέμι», σ. 92 (Ιταλία), «Ενδοστρέφεια», σ. 102 (Αθήνα), «Η λυδία λίθος», σ. 126 (Κωνσταντινούπολη), «Ταξίδι», σ. 128 (Αθήνα), «Αξίωμα», σ. 150 (Βιέννη), «Η άμυνα των νηπίων», σ. 152 (Πολωνία), «Από τη Βομβάη με οδύνη», σ. 174 (Ινδία), «Θεσσαλονίκη», σ. 192, «Αφορισμοί», σ. 194, «Εξορία», σ. 196 (και τα τρία στη Θεσσαλονίκη). Ακόμη, από τα 77 γραμμένα στην Αυστραλία ποιήματα, μόνον τα μισά περίπου εμπεριέχουν άμεσες αναφορές στην, ή εξαρτώνται/ορίζονται καθοριστικά από την, αυστραλέζικη ζωή του ποιητή: αν στόχος του μεταφραστή ήταν να κάνει αγγλόφωνους αναγνώστες να αναγνωρίσουν τον Σ. Χ. ως κάτοχο «αυστραλέζικου διαβατηρίου», δηλαδή ως ποιητικό σχολιαστή της αυστραλέζικης ανθρωπογεωγραφίας, τότε θα έπρεπε να κινηθεί και προς πολλά άλλα ποιήματα της πλουσιότητας παραγωγής του, πολύ πιο χαρακτηριστικά «αυστραλέζικα». Αντίθετα,

αρκετά από τα κείμενα που επανεκδίδονται μαζί με την αντικριστή αγγλική απόδοσή τους είναι, απλούστατα, καθαρόαιμα «ποιήματα ποιητικής», σχεδόν ανεξαρτητοποιημένα από τις διαστάσεις του χώρου και του χρόνου, όπως, π.χ., συμβαίνει ήδη με το πρώτο ποίημα της επιλογής, «Ποίηση», σ. 22 (που, όπως προαναφέραμε, είναι και εκείνο που επανεκδίδεται, μαζί με την αγγλική απόδοσή του, στο οπισθόφυλλο της έκδοσης), καθώς και με τα «Οι ποιητές», σ. 38, «Διαβάζοντας», σ. 84, «Δείγμα γραφής», σ. 96, «Η λυδία λίθος», σ. 126, «Στον αστερισμό της Παρθένου», σ. 130, «Η γέννηση του ποιητή», σ. 134, «Εν ολίγοις», σ. 142, «Φιλοδοξία», σ. 164, «Ο ποιητής», σ. 172, «Ορισμός», σ. 178, αλλά, έμμεσα, και με άλλα, όπως, π.χ., τα «Ενδοστροφήια», σ. 102, «Η λέξη», σ. 120, «Γλώσσα και πραγματικότητα», σ. 140, κτλ.

Δεύτερον, είναι ανακριβές ότι ακόμη και τα καθαυτό «αυστραλέζικα» ποιήματα της επιλογής δίνουν «the key to exploring the life in Australia every day after the poet's arrival to the country. From the first months of his life in Sydney...», σ. 13. Μολονότι τα ποιήματα του Σ. Χ. θησαυρίζονται και εκδίδονται, σε ετήσιες συλλογές αρθρωμένες χρονολογικά και επακριβώς τοποχρονολογημένες, από το 1978, ασφαλώς δεν αποτελούν ανελλιπές «καθημερινό» ποιητικό ημερολόγιο ούτε ξεκινούν από την καθαυτό «αρχή» της εγκατάστασής του στο Σύδνεϋ και της ζωής του εκεί (1975 κ.ε.)· όπως είδαμε, η δίγλωσση έκδοση του συγγρ. περιλαμβάνει «αυστραλέζικα» ποιήματα γραμμένα μόλις από τις 20.9.1979 κ.ε.

Τρίτον, πολλές μισές ή αναπόδεικτες «αλήθειες», αντιφάσεις ή/και αστοχίες κρύβονται πίσω από διατυπώσεις όπως οι εξής: «the remoteness or backwardness of Australia [...] are the most familiar and most *unfortunate* themes of migrant poetry», σ. 13 (απόδειξη; ενδεικτικά παραδείγματα); «he [= Charkianakis] focused on *insignificant details* of his everyday encounters with people, nature and things», σ. 13, κάτι που έρχεται βέβαια σχεδόν αμέσως σε χτυπητή αντίθεση με τον επακόλουθο αφορισμό «Charkianakis constantly searches for the *significant detail*», σ. 14.

Τέταρτον και χειρότερο, είναι εντελώς ανακριβής ο ισχυρισμός του μεταφραστή πως η προτεινόμενη αντικριστή απόδοση των επανεκδιδόμενων ποιημάτων της ανθολογίας προσπαθεί να «ακολουθήσει» όσο γίνεται πιστότερα «ρυθμούς» του ελληνικού πρωτοτύπου, σ. 15, αλλά και να το «μετατοπίσει»/«εγκλιματίσει» μέσα σε συγκεκριμένο, «ομοϊδεατικό» νεότερικό αγγλόγλωσσο γραμματειακό πλαίσιο, σ. 17, και μάλιστα δήθεν υιοθετώντας «the vocabulary of other English poets *with similar vision*» ή δανειζόμενος «structures of *all* these poets» (προς απόδειξη ο συγγρ. παραθέτει έναν αχταρμά τρανταχτών λογοτεχνικών ονομάτων: Hopkins, T. S. Eliot, D. H. Lawrence, Auden, Plath, Heaney, και, από την Αυστραλία: McAuley, Murray, που οι περισσότεροί τους, ωστόσο, έχουν «λεξιλόγιο» και ύφος άσχετο ή ελάχιστα συγγενικό με τα αντίστοιχα του Σ. Χ.), σσ. 16-17. Όσο για την αυτοπροβολή της μετάφρασης ως «πιστής» και «ω-

ραίας», θα ήταν άχαρο να καταγράψουμε όλα τα πάμπολλα παραδείγματα μεταφραστικών αυθαιρεσιών σε ό,τι αφορά την ακριβή απόδοση του νοήματος είτε του ρυθμού/ύφους του πρωτοτύπου· και ένα απλό ξεφύλλισμα της έκδοσης αρκεί για να καταρριφθεί η αυτάρεσκη διαβεβαίωση πως «*nothing is lost*» στη μετάφραση.

Για να περιοριστούμε σε δύο και μόνον παραδείγματα αδικαιολόγητης παράβασης του ρυθμού, πρβ., π.χ., ήδη το ποίημα-έμβλημα «Ποίηση» του οπισθόφυλλου και των σσ. 22-23, όπου ο μελετημένος και σαφώς ηθελημένος συντακτικός «ρυθμός» του ελληνικού πρωτοτύπου – έναρξη καθενός από τους 7 στίχους του ποιήματος με οριστικό άρθρο – καταστρέφεται στην ανίδη αγγλική μετάφραση με την κατάργησή του στον τελευταίο, καίριο στίχο του κειμένου· πρβ., επίσης, το ποίημα «Αμοιβαιότητα» των σσ. 66-67, όπου, πέρα από συντακτικές παρανοήσεις, στην άτσαλη μετάφραση «Black is white's grief; / Black's repentance is white.» καταστρέφεται η πολύ προσεγμένη στο ελληνικό πρωτότυπο αντισυμμετρία/χιαστό («Το μαύρο είναι του άσπρου ο στεναγμός / το άσπρο είν' η μετάνοια του μαύρου.»).

Πρβ., ακόμα, και μόνο για τα πρώτα τέσσερα ποιήματα της ανθολόγησης, τις άστοχες, αλλοιωμένες ή ισοπεδωμένες αποδόσεις τών «τα επί μέρους» σε «any parts», σσ. 24-25, «δοτή μακαριότητα» σε «surrendered bliss», σσ. 24-25, «έβλεπα» σε «I could see», σσ. 26-27, «μονοπωλούσε» σε «dominated», σσ. 26-27, «Εποποιία των αντιστάσεων» σε «Epic resistances», σσ. 28-29, «ευαισθησίες βαθύτερες» σε «any sensitivities», σσ. 28-29, «άχραντος» σε «sacred», σσ. 28-29, κ.ο.κ.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως η δεύτερη αυτή αγγλική παρουσίαση μικρής επιλογής από το ελληνόγλωσσο ποιητικό έργο του Σ. Σ. Χαρκιανάκη δεν έγινε με τη σοβαρότητα και το αίσθημα ευθύνης που επιβάλλει η ίδια η σημαντική αυτή παραγωγή· έτσι, όχι μόνον αυτό το «Αυστραλέζικο διαβατήριο» παρουσιάζεται με βραχυπρόθεσμη ημερομηνία λήξης, μα και ο φιλόλογος-μεταφραστής Βρασίδης Καραλής, που το έχει «εκδώσει», έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του για να το ακυρώσει.

